

Arbejderklassen og kapitalismen

– om reformismens udviklingsbetingelser og om kapitalismeforståelse og politikformulering i arbejderbevægelsen

Nils Bredsdorff, Jens Brinch og Leif Hansen

INDLEDNING

Denne artikel handler om reformismens udviklingsbetingelser eller om kapitalisme og arbejderbevægelse. Vi vil forsøge at finde de samfundsmæssige rødder for det reformistiske hegemoni i den kapitalistiske verdens arbejderklasse. Et sådant projekt er ikke nyt. Det har siden den europæiske arbejderbevægelses start været en del af den til enhver tid eksisterende venstreoppositionens arbejde at afklare hvorfra den manglende opslutning stammede. Siden den russiske revolution er spørgsmålet blevet tilspidset i, hvorfor den fremskredne kapitalismes omvæltning udeblev? Forklaringsforsøgene har været mange – over Lenins arbejderaristokratitese, organisationssociologiske bureaukratiseringsteseer til tredieverdens teorierne om de industrialiserede landes arbejderklasser som udbyttere.

De store strategidebatter i 2. internationale og SPD var baseret på forskellige opfattelser af reformismens rødder og deraf følgende forskellige opfattelser af reformismens rødder og deraf følgende forskellige opfattelser af arbejderbevægelsens strategi og politiske potentialer. Forsøgene på forklaring hang uløseligt sammen med forestillinger om betingelserne for et opgør med reformismen – over Lenins tese om tilførelse af den revolutionære teori udefra til arbejderklassen til venstre kommunistiske og anarkistiske om undertrykkelses og udbytningens egen pædagogik.

Igennem de seneste år har der på venstrefløjen igen været en debat om reformismen som indskriver sig pænt i denne teorihistoriske udvikling. Med udgangspunkt i det opgør som fandt sted i slutningen af tresserne overalt i Europa med de kommunistiske partiers teori og praksis begyndte diskussionerne om reformismen igen. Det endimensionale samfund, fagforsteningen, intelligensens og mellemlagens revolutionære rolle var temaer for den begyndende diskussion. I takt med forsøgene på at genlæse Marx for at gøre op med KP-traditionens forvrængning af den revolutionære teori om kapitalismen blev der arbejdet på at sammenkæde analysen af kapitalismens lov-mæssigheder med analysen af reformismen – det som senere blev kaldt den kapitallogiske »skole«.

Samtidig udvikledes på den danske venstrefløj en række politiske grupper som også med udgangspunkt i den universitære Marx-genlæsning forsøgte at gribe tilbage i arbejderbevægelsens historie og knytte an til tidligere diskussioner og positioner, som var blevet fejlet på historiens mødding af de sejrende fraktioner i den kommunistiske verdensbevægelse. I første række koncentreredes opgøret omkring DKP og Moskva-marxismen-leninismen i den nyeste variant: Stamokapteorien, men i takt med de politiske storme som f.eks. anti-statbevægelsen, Socialdemokratiets katastrofale tilbagegang og stabilisering i krisen og arbejderklassens manglende reaktion i kriseudviklingen blev SD efterhånden focuspunktet for reformismekritikken.

Behovet for handlingsanvisninger i denne situation steg og passede godt sammen med opgøret med den metodisk, videnskabsteoretisk orienterede herskende tendens inden for de marxistiske universitetskredse. Man kastede sig over studiet af arbejderbevægelsens historie:

»Utilstrækkeligheden i en forståelse af reformismen som blot og bar tilslørende ideologsystemer og som politisk/organisatorisk udtryk for en alment begrundet reformistisk bevidsthed i arbejderklassen viser sig åbenlyst i manglende forklaringsmuligheder overfor reformismens forskellige og historisk ændrede former.

Først den *historisk konkrete* formidling af reformismen ud fra den faktiske historiske produktionsmåde gør det muligt at forklare den/de reformistiske strategier – herunder deres forankring i arbejderklassen gennem en påvisning af den reformistiske politiks rationalitet og begrænsninger i forhold til arbejderklassens/massernes umiddelbare behov«.¹

De teoretiske indsigter som var vundet i løbet af de seneste år kunne angiveligt kun give en svag ramme for forståelsen af den konkrete danske reformisme. Uanset, at der er meget stor uenighed mellem de folk som forkaster de almene teoretiske bestemmelser af reformismen og istedet kaster sig over den konkrete

1. Karin Hansen & Lars Torpe. Socialdemokratiet og krisen i 30'erne. Århus 1977, s. 11.

historie, så er der dog enighed på dette punkt. En af de skarpeste kritikere af forfatterne til ovenstående citat tilslutter sig da også deres standpunkt »at give den reformistiske strategi og politik en historisk konkret begrundelse i den faktiske produktionsmåde« og fremhæver det som »en af de vigtigste aktuelle opgaver for socialistiske historikere«. ²

Opsummerende siger han, at »det er vigtigt i højere grad end det sker hos Hansen og Torpe at fremhæve alle de mange gode konkrete grunde der er til reformismen«. ³

Trods en meget omfattende uenighed mellem deltagerne i debatten er der enighed mellem dem – omend den er udtalt – om så vigtige problemer i den marxistiske debat som forholdet mellem empiri og teori samt logik og historie. I Kontext ⁴ er denne enighed blevet sammenfattet under betegnelsen »den socialhistoriske tendens«. Bortset fra enkelte undtagelser ⁵ har denne tendens været enerådende i diskussionen – og har i løbet af de sidste år frembragt en imponerende materialesamling til belysning af arbejderbevægelsens historie.

Men det er karakteristisk, at debatdeltagerne er utrolig nøjsomme mht. til at bestemme deres undersøgelsesobjekt nærmere. Dvs. at både en teorihistorisk placering af reformismens udvikling set fra den marxiske teoris standpunkt og en teoretisk bestemmelse af forholdet mellem reformisme og kapitalisme glimrer ved sit fravær. I stedet gøres betegnelsen »konkret historisk« og »faktisk produktionsmåde« osv. begrebsløst til genstand for undersøgelsen, og i den diffuse betegnelse »strategi« systematiseres og opsamles så resultaterne af den konkrete reformistiske politik og ændringerne i denne. Reformismekritikken tenderer dermed til at blive en kritik af politikken og må derfor også gå glip af forståelsen af den samfundsmæssige reproduktion af det reformistiske hegemoni i arbejderbevægelsen. I sin praktiske politiske funktion kommer de forskellige standpunkter derfor til at fungere som

2. Hans Erik Avlund Frandsen: »Den socialdemokratiske reformisme. En anmeldelse af Karin Hansen og Lars Torpe: »Socialdemokratiet og krisen« i: Historievidenskab nr. 13-14 s. 171.

3. Ibid. s. 172.

4. Dette sker i en artikel af John Mortensen, Birger Steen Nielsen og Niels Rasmussen, Affirmation eller emancipation. Om reformismediskussionen, det nye venstres politiske identitet og nødvendigheden af en marxistisk kritik, i: Kontekst, februar 1979.

5. Se Göran Serin: »Till förståelsen av socialdemokratins och fackföreningsrörelsens politik« i: Tekla 3-4, Lund 1977, hvor en lang række af de samme kritikpunkter, som vi nedenfor tager op behandles, og Den Jyske Historiker nr. 2, 1975 – »Det tyske socialdemokrati«. De i forbindelse med den hjemlige reformismedebat centrale teoretiske pointer fra denne sidste artikel er sammendraget i Jørn Hansen, Ole Marquardt og Peter Sørensen: »Kapitalforståelse och reformism, Om reformismens teorihistoriska rötter« i: Tekla 3-4. Endelig bør også nævnes Ole Marquardts bog »Konjunkturforløb og klassebevidsthed« i: Den Jyske historiker nr. 1, 1974.

apologi og argumentationsreservoir for forskellige venstrefløjpositioner i forhold til Socialdemokratiet.

Den manglende teoretiske bestemmelse af reformismen betyder ikke at diskussionen mangler enkeltstående eller samlede formuleringer af at dette eller hint er reformisme. Dem er der mange af. Derimod mangler en bestemmelse af på den ene side de samfundsmæssige processer, som producerer og reproducerer den samfundsforståelse, der kaldes reformisme, og på den anden side denne samfundsforståelse – forståelse af forholdet mellem politik og økonomi – som indsigt i de samfundsmæssige processer. Dette er ikke en tilfældig mangel f.x. p.g.a. arbejdsdeling blandt diskussionsdeltagerne, men en nødvendig konsekvens af teoriløsheden.

Teoriløsheden bevirker, at bestemmelsen af strømningerne i arbejderbevægelsens udvikling bliver til klassifikationer på et definatorisk grundlag: f.eks. den og den person eller fraktion er reformist, fordi hun/den »baserer sin overgangsstrategi på en demokratisk udnyttelse af det bestående statsapparat via et parlamentsflertal«⁶ (H/T p. 15) eller fordi hun/den er »præget af forestillinger om gradvis indvoksen i socialismen ad fredelig vej og med parlamentet som afgørende instrument«⁷ eller er »præget af evolutionistisk tankegang (udviklingen anskuet som en evolution, en lige linie til socialisme) og vilje til kompromis med borgerligt parlamentariske grupper, selv omkring mindre sociale forbedringer på et kapitalistisk strukturgrundlag«.⁸

Sådanne definatoriske klassifikationer kan i bedste fald bruges som supplerende karakteristikker, og debatten viser da også, at det manglende teoretiske grundlag muliggør, at det samme empiriske materiale kan bruges som belæg for klassifikationer i vidt forskellige grupper.⁹

Enhver klassifikation bliver på dette grundlag lige meningsfuld og kan belægges med metervis af empiriske data.

6. Hansen og Torpe: »Socialdemokratiet og krisen«, op.cit. s. 15.

7. Claus Bryld: »Det danske socialdemokrati og revisionismen bd. 2, Kbh. 1976, s. 136.

8. Ibid. s. 134.

9. For perioden op til 1. verdenskrig benyttes tilsyneladende forskelsløst betegnelserne »revolutionær eller klassisk reformisme«.

I perioden op til 30'erne er der den »begrænsede reformisme« eller »reformistisk classesamarbejde«, mens trediverne både er den »folkelige«, den »kriseregulerende« eller den »parlamentariske reformisme«. Perioden efter 2. verdenskrig karakteriseres af den »venstrekeynesianske reformisme« eller en »statslig reformisme« og senest af en »ny (korporativ) reformisme«. Det gælder for alle disse klassifikationer, at de med Hansen og Torpes udtryk er »forskellige faser i den socialdemokratiske reformismestrategi«, (Socialdemokratiet og krisen op.cit. s. 11) d.v.s. at de trods forfatterens meget forskellige udgangspunkter (således er der meget få enigheder mellem Braskhøj m.fl. »Det danske classesamfund 1920 til 1940« i: Den jyske historiker nr. 9, 1976 og Hansen og Torpe) udtrykker en fælles opfattelse af reformismens væsen som politisk valgt strategi.

Når vi trækker positionerne så skarpt op, er det fordi vi mener, at teori-løsheden og den antiteoretiske tilgang er symptomatisk for venstrefløjens diskussioner, hvor disse universitetsfolks venden sig mod »universitetsmarxismen« er et voldsomt skridt bagud i forhold til allerede vundne positioner. Det, man taber, er den begrebslige, teoretiske indsigt i kapitalismen overhovedet, i klassebestemmelserne, i politikken og forholdet mellem politik og økonomi.

Det, man får i stedet, er diffuse klassifikationer, hvor klasse og klassealliance sættes synonymt med parlamentariske konstellationer, hvor strategibegrebet bliver synonymt med nærmest militærstrategiske overvejelser, og hvor politik på traditionel politologisk facon bliver et spørgsmål om at ville.

Den socialhistoriske tendens i reformismediskussionen er langt fra ensartet hverken i bidragenes analytiske tilgang eller i deres politiske konsekvensdragninger. Formålet med samlebetegnelsen har kun været at fremholde nogle almene fællestræk og samtidig karakterisere det herskende diskussionsmiljø, hvori også vores bidrag indgår. En mere præcis kritik af alle de forskellige positioner har ikke været mulig, og vi har derfor valgt at koncentrere os om et enkelt aspekt af den socialhistoriske tendens – den såkaldte faseteori. Dels fordi denne opfattelse eller elementer af den er meget udbredt, og dels fordi den mest åbent trækker præmisser og konsekvenserne op for hele den socialhistoriske tendens' ofte implicite teoretiske grundlag.

Hele udgangspunktet for artiklen var fra vores side egentlig et forsøg på at tage den strategidiskussion, som socialhistorikerne tager deres udgangspunkt i, alvorligt – altså lade dem definere udgangspunktet og gå ind i debatten på nogenlunde samme præmisser. Men hvad er så deres baggrund for at tage udgangspunkt i strategidebatten?

Det giver Finnemann, i sin artikel i SOPO 8, nok det klareste svar på. Reformismen er i dag ved vejs ende, fordi produktivkraftudviklingen efterhånden er nået op på et niveau, hvor den helt har mistet eller er ved at miste sine civilisatoriske muligheder. I den fase af kapitalismen, hvor produktivkraftudviklingen endnu besad civilisatoriske potenser, var reformismen et naturligt og rationelt valg for arbejderbevægelsen. I dag, hvor produktivkraftudviklingen har mistet sit civilisatoriske indhold, er der derimod behov for en ny strategi, der kan rive arbejderklassen ud af reformismen jerngreb.

Forklaringen på, at reformismen kunne holde arbejderklassen i et jerngreb, er, at det var et rationelt valg. Socialdemokratiets hegemoni kunne fastholdes, da dets politik egentlig altid kunne fremstå som rationel, fordi der foregik en løbende tilpasning af teori og strategi til kapitalismens forandrede reprodukti-

onsbetingelser, men til gengæld en forandring, som generelt i den socialhistoriske opfattelse er præget af et stadigt større teoretisk forfald, en politisk opportunisme, visse elementer af klasseforræderi og en mere og mere omfattende integration af arbejderklassen i kapitalismen.

Det svar, som vi giver på det stillede spørgsmål i artiklen her, er, at reformismen endnu ikke er ved vejs ende, og begrundelsen for dette svar ligger i selve bestemmelsen af begrebet reformisme. Derfor er vi heller ikke i stand til at acceptere nødvendigheden af at lade den marxistiske debat tage sit udgangspunkt udelukkende i den historiske nødvendighed af at udvikle nye strategier for arbejderbevægelsen.

I artiklens 1. del viser vi, at postulatet om reformismens ophævelse som rationel strategi for arbejderklassen af socialhistorikerne bruges til at legitimere en teoriflugt og teorifjendskhed. Vi viser også, at konsekvenserne heraf bliver en socialhistorie, som kun med allerstørste besvær lader sig skelne fra traditionel politologisk socialvidenskab. Omkring begreber som magtvacuum, klassealliance, interessepræsentation m.fl. er der ingen egentlig forskel på socialhistorikerne og den traditionelle politologi. De er begge lige ateoretiske.

Over for den ateoretiske tilgang skal vi fremhæve, at det teoretiske arbejde fortsat er nødvendigt, ikke som et mål i sig selv, men for at kunne analysere og forstå virkeligheden som baggrund for at kunne agere målrettet i den samme virkelighed. Dette perspektiv ligger bag artiklens 2. del, der skal tilvejebringe de indholdsmæssige forudsætninger for en samfundsmæssig handle. Den er et forsøg på at bestemme reformismen som *begreb*, og ikke blot anvende det som en negativt ladet karakteristik af den socialdemokratiske forfaldsproces.

Startpunktet er, at reformisme kan bestemmes både ud fra en mere bevidsthedsteoretisk tilgang og ud fra en mere samfundsmæssig/politisk tilgang. Reformisme er dels en tankeform, og dels en bestemt »realpolitisk« strategier.

Disse to afgrænsninger kan forbindes teoretisk og logisk omkring det felt i kapitalismeanalysen, som Marx udvikler omkring produktionsagenternes samfundsmæssige eksistens som reventilbesiddere. Det at være reventilbesiddere – altså eje et grundlag for opnåelse af indkomst, der sikrer ens fortsatte eksistens, hvad enten det er kapital, jord eller arbejde – er både en tankeform og en eksistensform. At være lønarbejder afgrænser både en tankeform og en eksistensform, ligeså det at være kapitalist. Det indebærer, at der med selve kapitalismens opståen og udvikling også udvikles bestemte materielle relationer (eksistensformer), som er fungerende, reale fordelingsformer i det borger-

lige samfund og en bestemt, struktureret forståelse af samfundets indretning (tankeformer) på et og samme plan – overfladeplanet. På denne baggrund betragtes reformismen som noget forskelligt fra arbejderbevidstheden, fordi den som *tankeform* udgør en samfundsmæssig forståelseshorisont, eller strukturel ramme indenfor hvilken den konkrete bevidsthed udvikles. Den må især opfattes som en forståelsesramme eller orienteringsramme, som på forhånd på grund af kapitalismens reproduktionslogik strukturerer klassernes og produktionsagenternes interesser på en ganske bestemt måde. Lidt pointeret kunne man sige, at reformisme i en vis forstand ikke udelukkende behøver at være knyttet til arbejderklassen, men til alle samfundets agenter som en samfundsmæssigt givet »naturlig« ramme.

På denne baggrund fremhæver vi, at den reformistiske arbejderbevægelses grundforståelse eller samfundsforståelse er formuleret på samme plan, som størstedelen af den borgerlige teori. Derfor kan den borgerlige teori overtages af arbejderbevægelsen uden problemer.

Indholdet i denne samfundsforståelse, som arbejderbevægelsen og den borgerlige teori er fælles om, er givet ud fra de sociale kræfters indbyrdes relationer, hvor de fremtræder som rene kildebesiddere og produktionsfaktorer. Her er der i fordelingen af den allerede skabte værdi tale om, at værdiens oprindelse i det levende arbejde ikke længere fremtræder som sådan og følgelig heller ikke kan ses som sådan. Til gengæld kan fordelingen fremstå som noget, der foregår på baggrund af naturgroede relationer i en principielt harmonisk relation mellem interesser, som her ikke er kontrære. Dette er i vores artikel også et væsentligt element i forklaringen på arbejderbevægelsens manglende radikalitet, snarere end den tilpasning og det teoretiske forfald, som socialhistorikerne opererer med. Der er således ikke tale om egentlige skift i reformismens samfunds- og socialismeteorier. Analysen af reformismen kan følgelig heller ikke indskrænkes til at vise faser i reformismens udvikling.

På det borgerlige samfunds overflade fremstår og er de samfundsmæssige agenter gensidigt afhængige. Der er i den hertil hørende samfundsforståelse tale om, at kvalitative klasseinteresser transformeres til eller bliver blot kvantitative interesser. Hermed ligger muligheder for kompromis lige for. Så længe man blot skal fordele kvantitative størrelser, vil der kunne kompromises. Denne forvandling af kvalitative interesser – f.eks. om arbejde overhovedet skal være lønarbejde under kapitalens kommando – til kvantitative interesser om f.eks. lønnens størrelse overfor størrelsen af profitten er en allerede eksisterende samfundsmæssigt struktureret relation, længe før de reformistiske politikker kommer ind i analysen. Den er faktisk den samfundsmæssige basis eller livsbetingelse for reformismen.

Det er dermed ikke graden af radikalitet i arbejderbevægelsen, der afgør, om den er reformistisk eller revolutionær, men selve den kapitalistiske produktionsmåde og det kapitalistiske samfunds overfladeformer, der frembringer reformismen som en naturlig og adækvat samfundsforståelse og strategi, fordi den er i overensstemmelse med arbejderklassens fundamentale overlevelselsesbetingelse – salget af arbejdskraften som vare.

Reformismen er som allerede nævnt derfor endnu ikke ved vejs ende. Den vil først bryde sammen, når den dobbelte eksistens- og tankeform ikke længere er fungibel i den kapitalistiske reproduktion. Reformismens krise bliver dermed især til et spørgsmål om krisen i det kapitalistiske reproduktionssystem. Eller sagt på en anden måde: en teori om politikken og bevidstheden må for at være materialistisk gå ud fra, at grundbetingelsen for fremvæksten af nye forståelsesrammer og -former er den måske kun spirende eksistens af andre reproduktionsmuligheder end de kapitalistiske. Når lønarbejderne har reproduktionsmuligheder, der ikke indebærer kapitalistisk lønarbejde, vil de samfundsmæssige forudsætninger være tilstede – forudsætninger, der indebærer, at den nu fremherskende reformisme kun vil kunne overleve som et levn, en ren idé eller ideologi.

Kampen om socialismen er derfor ikke primært et spørgsmål om en kamp mod den reformistiske linje i arbejderbevægelsen, som socialhistorikerne siger det, men især en kamp for at fremme opløsningen af den kapitalistiske reproduktionslogik.

I socialhistorikernes analysemåde er der ikke alene uløste problemer omkring metoden og de centrale begreber; problemerne ligger altså ikke alene i en ateoretisk tilgang. Der er også en del problemer omkring selve den socialhistorie, som de skriver. Det er tilsyneladende sådan, at deres udgangspunkt forhindrer dem i at se forløb, som ikke passer med deres generelle opfattelse af reformismens fasedelte udvikling og Socialdemokratiets udvikling. I artiklens 3. del viser vi detaljeret en række eksempler, hvor andre tolkninger ikke alene er mulige, men nok også langt mere plausible og konsistente. Hensigten er for os ikke at skrive en ny socialhistorie, men kun et illustrere, at andre tolkninger er mere konsistente. Enkelte af de eksempler, som vi trækker frem, er samtidig også illustrationer af nogle af de betragtninger, som formuleres i del 1 og 2, men de udgør ikke tyngden i del 3. Man skal derfor ikke søge en organisk forbindelse mellem den teoretiske anden del og den konkrete 3. del, men snarere læse del 3 i det anførte perspektiv, altså nærmest som et eksemplarisk udvalgt korrektivmateriale til socialhistorikerens konkrete historieskrivning.

I Del: FASETEORIEN

Faseteorien søger at sammenfatte de ændringer, som sker i Socialdemokratiets politik og ideologi fra bevægelsens start til idag under nogle løst skitserede betegnelser for de tyngdepunkter, som hver fase er karakteriseret af. I gruppens forskellige arbejder opereres der med forskellige betegnelser og med et forskelligt antal faser – 2 eller 3, hvor 30'erne enten bliver en selvstændig fase – den kriseregulerende eller folkelige reformisme – eller en overgangsperiode mellem den første klassiske eller revolutionære fase og den seneste, den venstrekeynesianske eller den statslige reformisme.

Faseteorien lægger stor vægt på at understrege at det er den samlede klassestruktur dvs. også borgerskabets opsplittelse, som skaber den balancesituation, hvor ingen fraktion af borgerskabet kan vinde hegemoni og hvor Socialdemokratiet kan manøvrere sin reformpolitik igennem. Overgangen mellem faserne kan skematisk siges at være Socialdemokratiets overgang fra oppositionsparti til regeringsdeltagelse og fra politisk defensiv forvaltning af det kapitalistiske apparat til en teknokratisk/planlæggende forvaltning.

Ændringerne i tyngdepunkterne i reformismen sker således gennem ændringer i klassestrukturen og det klassealliancesystem, som reformismen virker igennem. Det er imidlertid ikke nærmere udarbejdet, hvorledes disse ændringer formidles i sammenhæng med kapitalismens udvikling.

I et af de sidste arbejder fra gruppen lægges vægten derimod entydigt på ændringer i klassealliancesystemet, forstået som »de voksende parlamentariske indflydelsesmuligheder« og »den faktiske demokratisering« som førte til en »gradvis ændring af den socialdemokratiske reformpraksis.«¹⁰

Imellem de forskellige forfattere eksisterer en række nuancer og uenigheder, men der er samtidig kontinuitet og enighed i de *centrale pointer* jvf. således følgende to forklaringer på den strukturelle baggrund for 30'ernes krisepolitik:

»De konjunktur- og fordelingspolitiske indgrebsmuligheder bliver herhjemme taget i anvendelse i stort omfang som klasseallianceøkonomi i 30'erne. Herhjemme kommer det til at spille en særlig rolle, at det danske borgerskab er opspaltet i flere fraktioner, hvor ingen kan vinde det absolutte hegemoni... Derved eksisterer der et politisk-økonomisk balanceforhold i den samlede økonomi.«¹¹

10. Hansen og Torpe: »Vejen til Kanslergade« – Socialdemokratiets politik i 30'erne« i: Historievidenskab 13-14 s. 99.

11. Kristian Berg, Niels Ole Finnemann, Hans Jørgen Schanz og Lars Torpe: »Faser i den danske reformismes udvikling«, Efterskrift i Christoph Deutschmann: »Venstrekeynesianismen«, s. 187, Århus 1975.

»Overhovedet var klassestrukturen kendetegnet ved en relativ balance de forskellige klasser og fraktioner imellem... Væsentligt var her arbejderklassens såvel bevidsthedsmæssige som direkte reproduktionsmæssige tilknytning til småborgerskab og bønder, hvilket sammen med fraværet af et stærkt handledygtigt borgerskab – dels virkede hæmmende på udviklingen af klassefrontationer og dels gav mulighed for alliancer og samarbejde om indrømmelser til arbejderklassen...«¹²

Den mest klare formulering af denne forståelse af denne forståelse af reformismens udviklingsbetingelser giver Niels Ole Finnemann, som begrundet forskellen mellem 30'ernes og 60'ernes reformisme med at »der mellem disse to faser af reformismen består en forskel i det system af klassealliancer, hvori reformismen bevæger sig«. ¹³ Det fremgår indirekte af ovenstående, at fase teorien ser Socialdemokratiet som repræsentant for arbejderklassen og at der eksisterer »en nok så fundamental overensstemmelse« mellem »Socialdemokratiet/det socialdemokratiske lederskab og arbejderklassen/arbejderbevægelsens store flertal«¹⁴ Mere entydigt og provokerende har Finnemann formuleret dette forhold således:

»... arbejderklassen (har) i det grundlæggende truffet et historisk rationelt valg ved at tilslutte sig reformismen. Ikke fordi reformismen i hver eneste konkret historisk situation har leveret det optimale svar på arbejderklassens problemer, heller ikke fordi reformismen skulle være uden omkostninger eller modsigelser, men fordi den i forhold til den danske kapitalismes konkrete virkelighed har kunnet repræsentere 'det mindste af de mulige ondt' og 'det største af de mulige goder'. At dette har været det ledende synspunkt i arbejderklassen kan næppe betvivles«. ¹⁵

Sammentrængt ser fase teorien således Socialdemokratiet som repræsentant for arbejderklassen, som via sin passive og aktive opbakning sætter Socialdemokratiet i stand til med udgangspunkt i den særlige danske klassestruktur at indgå længere eller korterevarende klassekompromisser eller -alliancer. Med dette udgangspunkt må interessen i undersøgelsen af reformismen naturligt blive undersøgelsen af det konrethistoriske indhold af den socialdemokratiske klassesamarbejds politik og dens rationaler, set i forhold til arbejderklassens reproduktionsvilkår, eller som Hansen og Torpe siger det:

»At give den reformistiske strategi og politik en historisk konkret begrundelse i den faktiske produktions måde, samt at begrunde dens rationalitet og begrænsning ud fra arbejderklassens faktiske samfundsmæssige placering og hermed sammenhængende behov«. ¹⁶

12. Hansen og Torpe: »Vejen til Kanslergade« op.cit. p. 98.

13. Niels Ole Finnemann: »Reformismen ved vejs ende?« i: Sopo nr. 8, 1977, s. 22.

14. Hansen og Torpe: »Vejen til Kanslergade« op.cit. s. 97.

15. N. O. Finnemann, op.cit. s. 21.

16. Hansen og Torpe: Socialdemokratiet og krisen, op.cit.s. 11.

Denne meget klare programerklæring er eksplicit vendt mod de forsøg på en teoretisk bestemmelse af reformismen, som hidtil er fremkommet. Den er ikke blot en afvisning af resultaterne af disse forsøg, men også en afvisning af det betimelige i overhovedet at indlade sig på sådanne teoretiske overvejelser. I udgangspunktet (Efterskriftet) var det et forsøg på at komme igang med undersøgelsen – at gå på to ben – uden at det teoretiske forarbejde var gjort, men det har udviklet sig til en sådan teorifjendskhed, at gruppens medlemmer ikke blot i deres fremstilling af de forskellige teoretiske positioner karikerer disse til ukendelighed, men også selv forfalder til den mest platte empirisme og til anvendelse af sjukskede og uklare, centrale begreber. (Hvad dækker f.eks. de besnærende udtryk, »den faktiske produktionsmåde« og »faktiske samfundsmæssige placering«?)

Nu er det naturligvis ikke sådan at »den historisk konkrete begrundelse« i sig selv er istand til at fritage forfatterne fra at gøre sig overvejelser over forholdet mellem politik og økonomi i den danske kapitalisme. Selv de mest firkantede traditionelle historiske fremstillinger arbejder med – oftest implicite – forestillinger om sammenhængen mellem økonomiske og politiske begivenheder og handlinger. Hos fase-teoretikerne gøres en række implicite eller lidet udfoldede antagelser, som danner grundlaget for hele fremstillingen, men som aldrig diskuteres: antagelser om forholdet mellem klasse og organisation, mellem klasse og interesseartikulation, mellem politikforståelse/politisk handlen og politik som parti-/parlamentspolitik, mellem parlamentsalliancer og sociale bevægelser, mellem klassebevidsthed og samfundsbevidsthed.¹⁷

På den ene side har fase-teoriens ophavsmænd i deres forsøg på at rydde grunden for en ny og frugtbar diskussion af reformismen foretaget et opgør med »universitetsmarxismens« fixering på de almene teoretiske reformismebestemmelser og samtidig forsøgt at oparbejde en alternativ forskningsstrategi:

»Generelt vil vi argumentere for at den socialdemokratiske reformismes eksistens og dominans i arbejderbevægelsen afgørende må forklares dels historisk materielt ud fra arbejderklassens konkrete eksistens- og kampbetingelser i disses sammenhæng med de kapital- og klassestrukturelle forhold, og dels gennem de faktiske resultater set i relation til en forbedring af arbejderklassens levevilkår, som er opnået gennem den reformistiske strategi og politik...«¹⁸

På den anden side kommer de hermed uværgerligt til at foretage en rehabilitering af den socialhistoriske empiris forklaringsstatus og-evne, som betyder,

17. En række af de her nævnte forhold – som når de overhovedet reflekteres, ses som identiteter, hvorved kompleksiteten i forholdene jo forsvinder – behandles i den nævnte artikel af John Mortensen m.fl. (note 4)

18. Hansen og Torpe: »Vejen til Kanslergade«, op.cit. s. 96.

at de sidste 10 års kritik og debat omkring den borgerlige videnskab, bliver en by i Sibirien for dem. For overhovedet at få de konkrethistoriske detaljer til at hænge sammen, må de på god borgerlig vis antage en identitet mellem væsen og fremtrædelse, en parallelitet mellem politiske og økonomiske interesser og endelig indføre en historiefilosofisk metafysik til at forklare det som bliver tilovers: De samfundsmæssige klasser forsynes med evnen til »historisk rationel« kalkulation, til som samfundsmæssige væsener på ethvert tidspunkt at veje fordele og ulemper ved en bestemt politik/strategi. Den borgerlige økonomis metafysiske homo oeconomicus, som er nødvendig for at få teoristumperne til at hænge sammen, indføres her i forstørret udgave, et samfundsmæssigt monster, hvis konstitutionsbetingelser man iøvrigt i bedste eventyrtradition lader læseren i uvidenhed om.

Den afgørende antagelse i fase teorien er, at Socialdemokratiet organiserer arbejderklassen som handlende samfundsmæssigt subjekt, og at Socialdemokratiets styrke og vitalitet består i at det formulerer ideer, som svarer til arbejderklassens umiddelbare interesser.¹⁹

Selvom man forsøger at læse »fase teorien« positivt, d.v.s. undlader at hæfte sig ved dens slatte klassebegreb, som ikke kan indfange forholdet mellem klassens konstitutionsproces som en del af kapitalismen og dens konstitution som klasse med interesser udover kapitalismen, så springer en afgørende mangel i øjnene. Hvad er forholdet mellem klassemedlemmernes umiddelbart oplevede interesser, deres sammenfatning i politiske-økonomiske interesser og disses artikulation. Eller sagt på en anden måde: Socialdemokratiet organiserer ikke en hvilken som helst arbejderklasse, men en arbejderklasse, som er en del af kapitalforholdet, og hvis interesser forlods er struktureret på en bestemt måde. Der mangler totalt overvejelser over denne interessetransformationsproces og de samfundsmæssige rammer, hvori den forløber. Når de samfundssatte rammer for interesseformuleringen ikke bestemmes, må sammenholdskraften i arbejderbevægelsen blive Socialdemokratiets politikformulering som forstår at tilpasse sig skiftende situationer og udstikke nye strategier, hvor de gamle slipper op.

Det konstateres at Socialdemokratiet er lydhørt overfor arbejderklassens krav og at partiet imødekommer dem og artikulerer dem – men der siges intetsteds noget om hvordan og hvorfor.

I den direkte og indirekte polemik mod tidligere reformismeanalyser bliver forholdet mellem lønarbejdernes behov og Socialdemokratiets politik, set ud

19. Dette sidste siges mest klart af N. O. Finnemann i »Reformismen ved vejs ende«, op.cit. s. 21 spalte 2, men fremhæves også af Hansen og Torpe: »Socialdemokratiet og krisen« op.cit. s. 10 og i K. Berg m.fl. Efterskrift til Deutschmann op.cit. s. 180.

fra facits standpunkt: at der har været opslutning om Socialdemokratiet, til en identitet mellem behov og politik, en identitet der forårsages af Socialdemokratiets strategi- og politikudformning:

»Væsentligt er det imidlertid at den reformistiske strategi og politik har formået at imødekomme arbejderklassens/massernes behov på en tilsyneladende adækvat måde.«²⁰

I forsøget på at komme udenom det bevidstløse standpunkt at Socialdemokratiet kun formulerer lønarbejdernes behov, når det er tvunget til det af klassekampens radikalisering, kommer fase-teoretikerne til at formulere sig udenom, at identitetens grundlag er en bestemt samfundsmæssig behovsstrukturering og politikforståelse, at behovenes artikulation m.h.t. både form og indhold er strukturelt bestemt. Når Finnemann derfor – på linie med gruppens øvrige medlemmer dels skelner mellem reformismefortolkninger, der finder en grundlæggende uoverensstemmelse mellem arbejderklasse og Socialdemokratiet, og en grundlæggende overensstemmelse »men desværre på et rent borgerligt grundlag« – og dels sammenfatter begge disse i at mene, at »reformismen i arbejderklassen er en »fejltagelse« fra det reformistiske arbejderflertals side«²¹, så begår han selv den fejltagelse at overse, at begge standpunkter kan være rigtige, og at ingen af dem er rigtige hver for sig, ligesom hans sammenfatning er en simpel addering af to ekstremer, som går forbi den rationelle kerne i begge.

Set i forhold til disse standpunkter bliver det ikke overraskende, at fase-teorien også direkte og indirekte opererer med, at det er socialdemokratiet, som integrerer arbejderklassen i det kapitalistiske samfund. Dette formuleres mest tydeligt hos Torben Hviid Nielsen, som i en tolkning af fase-teorien understreger, at skiftet i Socialdemokratiets og borgerskabets politiske strategi bliver den afgørende faktor i den stabile danske kapitalistiske udvikling:

»Overgangen fra den første til den anden fase i reformismen sker med partiets overgang fra en status som oppositionsparti udenfor det kapitalistiske system til regeringsdeltagelse og regeringsdannelse og dermed rollen som ansvarlig forvalter af det kapitalistiske system. Det er et afgørende skift i politisk strategi fra de dominerende dele af både borgerskabet og arbejderklassen (repræsenteret af Socialdemokratiet): skiftet til at satse på et *reformistisk klassesamarbejde*. Borgerskabet måtte – under indtryk af dets egen politiske svaghed og økonomiske elendighed og den reformistiske arbejderbevægelses styrke – skifte fra primært konfrontation til primært integration; fra kamp og forbud til kamp og koncensus; fra *laissezfaire* økonomien til en offensiv konjunktur- og planøkonomi.

20. Hansen og Torpe: »Vejen til Kanslergade«, op.cit. s. 96-97.

21. N. O. Finnemann: »Reformismen ved vejs ende?« op.cit. s. 21.

Socialdemokratiene og de socialdemokratiske fagbevægelseres inddragelse i denne forvaltning – ikke nødvendigvis som regeringsansvarlige, men som medforvaltende – var en afgørende forudsætning for dette classesamarbejdes etablering. Kun Socialdemokratiets accept heraf og periodiske regeringsdeltagelse kunne samtidig sikre massernes loyalitet overfor det stadigvæk kapitalistiske system og de økonomiske reformer, der var nødvendige for at sikre kapitalakkumuleringen«. ²²

Det er den vellykkede socialdemokratiske strategilægning og -ændring, der udgør den afgørende dynamik i lønarbejdernes stigende integration i kapitalismen – og derfor handler også fase-teoretikernes arbejder kun om denne strategilægnings interne rationale. Hver fase repræsenterer et nyt integrationskridt. Men for så vidt den afgørende samfundsmæssigt dynamiske integrative kraft er den fungerende akkumulation – og socialdemokratiets politikker er bestemt af den men ikke dermed uden selvstændig integrativ karakter – så er det også akkumuleringen, der sætter grænserne for denne integration og ikke ændringer i socialdemokratiets politik og strategi. Det drejer sig ikke kun om den almene fløve om økonomiens i sidste instans bestemmende karakter, men om at den kapitalistiske produktionsproces i sig rummer integrative momenter, som konstituerer de former, hvori behov artikuleres og politik formuleres, former, der i sig selv er integrative, og som fungerer uafhængigt af om et socialdemokrati er ved magten og kan sætte sin strategi igennem som adækvat behovsimødekommende politik, men som netop ikke kan fungere uden at Socialdemokratiet og fagbevægelsen eksisterer og kæmper for, artikulere behovene. Først når reproduktionen af disse former og den indholdsmæssige udfyldning af behovene (den materielle reproduktion) slås i stykker ved at selve den kapitalistiske reproduktion går i stå, hører denne kapitalistiske og socialdemokrati-uafhængige integration op.

Hos både Hviid og Finnemann og i Efterskriftet er det Socialdemokratiet der i bogstaveligste forstand har skabt den kapitalistiske udvikling: »Det er således... lykkedes for Socialdemokratiet at gennemføre en dybtgående omformning af samfundet gennem den venstrekeynesianske strategi...« ²³

Politik- og strategiformuleringerne i Socialdemokratiet – ses som udtryk for en rationel erkendelse af de væsentlige kapitalistiske bevægelseslove, som muliggør, at man sætter ind med en strategiformulering før dennes samfundsmæssige mulighedsbetingelser er dukket op (venstrekeynesianisme). Socialde-

22. T. H. Nielsen: »Socialdemokratiet efter velfærdssocialdemokratismen« i: Politiske Arbejdstekster nr. 11-12, 1977, s. 9f. THN repræsenterer i denne forbindelse et særstandpunkt, idet han tillægger borgerskabets strategilægning større betydning end de øvrige behandlede forfattere.

23. Berg m.fl. Efterskrift til Deutschmann, op.cit. s. 208.

mokratiet tildeles evner til en klasse- og klassefraktionstænkning, der ikke blot ligger uden for dets muligheder, men også forudsætter disse fraktioners artikulation af deres behov og interesser og at fraktionerne er i stand til at dechiffere deres sande objektive interesser (ellers bryder forestillingen om Socialdemokratiets klassekompromisser og »system af klassealliancer« som kapitalrationel politisk strategi jo sammen).

Dynamikken og vitaliteten i kapitalismen er blevet til reformismens integrationsevne og statspolitikens succes som langsigtet politikplanlægning eller strategi. Derfor kan faserne i kapitalismens arbejderbevægelse fixeres til faser i strategiudviklingen. Samtidig muliggør identiteten mellem Socialdemokratiet og reformismen i arbejderbevægelsen at studere reformismens reproduktion som et partianliggende og dens reproduktionsbetingelser som primært et spørgsmål om den socialdemokratiske politiks succes.

Gennem et system af klassealliancer og en økonomisk politik der sikrede arbejderne mod voldsomme tilbageslag og langsigtet sikrede en stigende realløn har Socialdemokratiet dels opretholdt sit hegemoni og samtidig »omformet« samfundet i en stadig balancegang mellem de forskellige fraktioner i borgerskabet. Socialdemokratiet har integreret arbejderklassen gennem de indrømmelser, denne strategi har kunnet kaste af sig. Arbejderklassen har givet sin frihed – sin ikke-integreretthed, som er karakteristisk for den revolutionære reformismes fase, hvor arbejderklassen er »udenfor det kapitalistiske system«²⁴ – som modydelse for opfyldelsen af sine materielle interesser. Det er det historisk rationelle valg.

Det er selve udgangspunktet der er forkert i denne opfattelse:

»Grundlæggende er det jo sådan, at lønarbejde og kapital konstituerer kapitalforholdet og dermed er de begge underkastet dettes specifikke lovmæssigheder. For lønarbejde og kapital er der altså tale om en fælles kvalitativ basis. Konflikter kan derfor få integrative virkninger, fordi de indenfor visse rammer forudsætter fælles interesser og derfor også altid indeholder muligheden for kompromisset. I kampene kan kapitalforholdets kvalitative basis ikke altid stilles på dagsordenen. Ofte vil det dreje sig om uenigheder om kvantiteter – om lønstørrelsen, arbejdstidens længde, ferietid osv. Var muligheden for kompromis helt udelukket, så måtte hver konflikt føre til ... revolutionering af samfundet... Ud fra denne grundlæggende kendsgerning, som er skabt af samfundets struktur, følger også nødvendigheden af at være eller blive konfliktberedt i dobbelt henseende: i form af en stillen spørgsmål ved de samfundsmæssige grundstrukturer og i form af en udvikling af kompromisduelige organisationer som fagforeninger og partier... Arbejderklassens organisationer, hvadenten det er fagforeninger eller partier, kan ikke undrage sig fuldkommen fra tendensen til dannelse af institutioner, der skal kanalisere samfundsmæssige konflikter... Organisationerne er således ikke kun rettet mod *kapitalen* med det formål at ødelægge den samfundsmæssige reproduktion, men er også organisationer for *arbejderklassens interessevaretagelse* med det formål at forbedre arbejderklassens livsbetingelser også under

24. T. H. Nielsen: »Socialdemokratiet efter ...« op.cit. s. 9f.

de kapitalistiske forhold. Ud af arbejderorganisationernes dobbelte formål springer også deres strukturelle egnethed til, som retligt definerede institutioner, at blive inddraget i den retsstatslige regulerings netværk«. ²⁵

Den strukturelt satte dobbelthed i forholdet mellem lønarbejde og kapital: integration og ødelæggelse, gør forestillingen om det rationelle valg absurd. Men selvom vi tolker faseteorien så positivt som muligt: at den altså forsøger at analysere arbejderklassens konkret-historiske integrationsbevægelse, hvor den historiske tendens artikuleres af Socialdemokratiet, så tårner problemerne sig op. Et afgørende problem ligger i interesse- kompromis- eller alliancebegrebet.

Grundlaget for forståelsen af integrationsbevægelsen som båret igennem af et system af (skiftende) klassealliancer er jo nødvendigvis, at de interesser, der skal kompromises imellem, og som dermed danner basis for klassealliancen, faktisk fremtræder som klasseinteresser, og dermed varetages – i det mindste delvis – i alliance politikken. Men netop i en sådan forståelse går dobbeltheden i interessebegrebet, og dermed det modsigelsesfyldte i integrationsbevægelsen, tabt.

Denne dobbelthed betyder nemlig, at de interesser, der varetages i alliancepolitikken på den ene side er struktureret af selve kapitalforholdet, men samtidig fremtræder på det kapitalistiske samfunds udviklede overflade som netop kun *kvantitativt* forskellige, modstående interesser, der er *kvalitativt* ens. Det er overhovedet dette forhold, der muliggør kompromisset. Og det er i denne form, at arbejderklassens interesser artikuleres af Socialdemokratiet og fagbevægelsen indenfor det borgerlige samfunds rammer. Dette betyder naturligvis ikke, at det ikke er arbejderinteresser, der artikuleres, men det betyder, at det netop ikke er klassen som bevidst om sig selv, der artikulerer sine interesser.

Det er disse interessers kvantitative forskellighed og partikularitet der muliggør rationaliteten i forestillingen om »folket«, om den gyldne middelvej, om det pluralistiske demokrati, om statens mæglerrolle mellem modstridende, men kompromisafhængige interesseorganisationer. Når Socialdemokratiet »repræsenterer« arbejderklassen og et eller flere borgerlige partier »repræsenterer« borgerskabet eller nogle af dets fraktioner, er der i denne repræsentation tale om en dobbelt indskrænkning af begrebet interesse: dels repræsenteres arbejderklassens interesser som en del af kapitalforholdet, således at selve artikulationen og opfyldelsen af interessekravene er en del af dette forholds reproduktion, og dels artikuleres og repræsenteres disse interesser i fordrejet form.

25. E. Altwater: »Staat und gesellschaftliche Reproduktion« i: Volkhard Brandes m.fl. (Hrsg) Handbuch 5, Staat, s. 111f. Frankfurt a.M. 1977.

Integrationsbevægelsen er således ikke bestemt af klassealliancer mellem Socialdemokratiet og forskellige borgerlige partier, men er netop et resultat af den specifikke måde på hvilken arbejderklassens interesser fremtræder, artikuleres og repræsenteres indenfor det borgerlige samfunds politiske system.

Det er disse strukturelt satte udviklingsbetingelser for det politiske system, der gør det meningsløst at arbejde med en forestilling om at den socialdemokratiske politik baserer sig på et system af skiftende klassealliancer.

Og mens arbejderklassen tilsyneladende har fundet sin repræsentation i Socialdemokratiet, står det langt værre til med borgerskabet. I og med at de radikale og Venstre artikulerer småborgerskabets hhv. bøndernes interesser, og at disse partier er de eneste Socialdemokratiet indgår længerevarende økonomiskpolitiske aftaler med, har det stærkt fraktionsopdelte borgerskab tilsyneladende ingen artikulationsmuligheder i det klassealliancesystem, hvor det først udgør den fundamentale, »men ikke mest profilerede classesamarbejdspartner« (i 30'erne) og senere den direkte samarbejdspartner.²⁶

I forsøget på at skrive en materielt funderet historie har man – stillet overfor problemet med at udvikle begreber som kunne sammenfatte de samfundsmæssige bevægelser – præget begrebet klassealliance, som angiveligt udtrykker forskellen til den borgerlige historieskrivnings parlamentsfiksering, men som indholdsmæssigt ikke bringer faseteorien længere end til at beskrive de forskellige parlamentskoalitioner, som Socialdemokratiet (primært som regeringsparti) har været nødt til at indgå.

26. N. O. Finnemann: »Reformismen ved vejs ende?« op.cit. s. 22. Hele sammenhængen hvori det citerede står lyder: »Fundamentet i den folkelige reformismes klassealliancesystem er således forholdet til borgerskabet. Men det betyder ikke, at borgerskabet udgør den mest profilerede classesamarbejdspartner, eller at der indgås langsigtet politisk-strategisk classesamarbejde mellem borgerskab og arbejderklasse. Tværtimod er det karakteristisk for 1930'erne, at det mest profilerede classesamarbejde gennemføres sammen med omfattende dele af småborgerskabet«. Den rationelle kerne i denne forvirring er, at grundlaget for reformismen er det borgerlige samfund og at dette samfunds konkrete historiske udvikling muliggør samarbejdet med borgerskabet. Og al forvirringen opstår ved NOFs fixering på de samfundsmæssige klasseforhold som politologiske størrelser, dvs. enheder der uformidlet formulerer og artikulerer deres interesser. Da socialdemokratiet faktisk ikke samarbejder med borgerskabets politiske parti indskydes et af politologiens yndlingsredskaber: en ny teknisk term til at gruppere virkelighedens mangfoldigheder i, som samtidig muliggør opretholdelsen af den hidtidige terminologi, classesamarbejde, nemlig det *profilerede* classesamarbejde.

Alt kan forklares ved denne begrebsløse jongleren med ord.

Klassealliancebegrebet og de dermed sammenhørende forestillinger om strategier og manøvrer mellem fraktioner i borgerskabet (høj- og lavproduktiv-, eksport- og hjemmemarkedsindustri) er i bedste fald et tomt begreb, og opfylder dermed ikke formålet om »at kunne bidrage til den kollektive afklaringsproces på venstrefløj«,²⁷ i værste fald er det direkte vildledende for denne kollektive afklaring, fordi det i sine gevanter af konkrethistorisk detailrigdom virker legitimerende og fremmede på den hovedkulse flugt væk fra de sidste 10 års indsigter i den marxske videnskab.

Dette forhold skærpes yderligere af, at klassealliancebegrebet er knyttet uløseligt til fase-teoriens strategibegreb. Ændringerne i de strategiske forestillinger drives frem af »konkrete historiske konflikter«, men selve den indholdsmæssige udvikling i strategien baserer sig på metafysiske størrelser, manglende indsigter og uklarheder. De konkrete historiske konflikters bundethed i den kapitalistiske produktions- og reproduktionsproces forsvinder, og dermed forsvinder også dobbeltheden, eller om man vil dialektikken, i forholdet mellem lønarbejde og kapital, mellem arbejderklassens integration og det borgerlige samfunds ødelæggelse, mellem materiel reproduktion og socialistisk strategi; det hele bliver til slet idéhistorie:

»Der ligger således væsentlige konkrete historiske konflikter til grund for reformismens forvandling fra at være politisk strategi for konsolidering af arbejderklassen i de kapitalistiske samfund til at være strategi for konsolidering af de kapitalistiske samfund. Men disse historiske konflikter, der fuldstændigt ændrede de politiske betingelser, kunne bearbejdes indenfor de socialdemokratier, der ikke løb ind i direkte politisk udslættelse, fordi der i den reformistiske teori og strategi på forhånd var indbygget en uklarhed i sammenkædningen af de demokratiske og socialistiske elementer i politikken«.²⁸

Det er muligt at en ren idéhistorisk tilgang ville kunne vise, at der er tale om et politisk-strategisk forfald i Socialdemokratiet, men denne forklaring går udenom det interessante, nemlig hvad der er dynamikken i denne udvikling. Svaret har som nævnt været det rationelle valg: arbejderklassen har satset på materielle forbedringer og dermed nødvendiggjort en tillempning af ideologien og strategien og således muliggjort skiftende klassealliancer.

Men det rationelle valg er som metafysisk begreb blot den yderste konsekvens af en teoretisk position, som ser lønarbejde og kapital alene som et ydre

27. Hansen og Torpe: Socialdemokratiet og krisen, op.cit.s. 7. Et ekstremt eksempel på denne kapitalfraktionsopdeling og tildelingen af politiske og økonomiske artikulerede interesser til fraktionerne findes i N. Arnfred og K. Nielsen: »Kapitalfraktioner, strukturproblemer og økonomisk politik«, i Krise i Danmark 2, Socialistiske Økonomers Skriftserie, Roskilde 1975.

28. Berg m.fl. Efterskriftet op.cit. s. 185.

modsetsningsforhold, et forhold, hvor de samfundsmæssige modsætninger og konflikter drives frem af arbejderklassens ageren, hvor arbejderklassen kan lade sig betale eller lade være, hvor integrationen eller forfaldet sker ved strategiændring eller rationelle valg.²⁹

Den indre modsigelsesfuldhed i kapitalforholdet reflekteres kun som et økonomisk krisepotentiale og ikke som et samfundsmæssigt forhold. På samme ensidige måde forstås som nævnt interessebegrebet. De reformistiske krav som arbejderne får igennem, vælger, ses som ensidige modsætninger til socialistiske, revolutionære krav, som altså er valgt fra, og de karakteriseres, polemisk vendt mod »fordrejningstesen«, som genuine klasseinteresser, omend reformistiske sådanne. Polemikken forhindrer forfatterne i at se, at gennem forfølgelsen af de fordrejede interesser forfølges både genuine klasseinteresser (arbejderklassens reproduktion) og samtidig gennemsættes kapitalforholdet i dets modsigelsesfyldte udvikling. Gennemsættelsen af arbejderklassens reproduktionsinteresser som folketingspolitik eller som lønkamp rummer altid denne dobbelthed. De former, hvori dette sker, er ikke skabt af strategier og strategiændringer, men må altid ske ved kompromisdannelse eller »alliancepolitik«. Arbejderklassens interesser og deres artikulation er strukturelt »klassealliancepolitik« for så vidt klassens reproduktion er knyttet til kapitalforholdets reproduktion. Klassealliancebegrebet er således et vildledende begreb, som skjuler det, det skulle begrebsliggøre: at den herskende politik og økonomiforståelse, som grundlæggende bestemmes af den kapitalistiske overflades fordrejede fremtrædelser for bestemte strukturerende bevægelser i den kapitalistiske produktionsmåde, muliggør en reproduktion af selve det samfundsmæssige grundlag, på hvilket klasserne forfølger deres særinteresser. Og yderligere at denne forfølgelse af særinteresserne i det politiske system fremtræder i former, der letter og muliggør en permanent kompromisdannelse, en permanent »alliancepolitik« *uden alliancer*, men sat igennem af denne politik- og økonomiforståelses forudgribende støtte til de til enhver tid værende akkumulationsbetingelser.

Vi argumenterer hermed ikke for, at det politiske system ikke har sine egne specifikke bevægelseslove – at den socialdemokratiske politik og reformismens teoretiske og ideologiske udvikling blot er en genspejling af de akkumulationssatte bevægelser – men for, at det politiske systems grænser og specifikke bevægelseslove er sat af, reproduceres af og ændres af kapitalforholdets reproduktionsbetingelser. Enhver forkortning af forholdet mel-

29. Således hedder det meget karakteristisk om storkonflikten i 1956 i Berg m.fl. Efterskrift s. 207: »Med overenskomstkampene i 1956 var det blevet klart, at arbejderklassen *ikke ville lade sig integrere* uden væsentligt større indrømmelser ...«

lem økonomi og politik til at være en konkrithistorisk fremstilling af arbejderklassens »faktiske« leveforhold under en »faktisk« produktionsmåde vil, bortset fra visse måske præcise øjebliksbilleder af arbejderklassens situation, gå glip af det centrale: at forståelsen af udviklingsbetingelserne for kapitalismens vitalitet, dvs. dens evne til at reproducere sig i stadig større målestok er uomgængelig i forsøget på at bestemme formerne for arbejderklassens integration i det borgerlige samfund, og dermed såvel for reformismeanalysen som for strategidebatten.

Det grundlæggende udgangspunkt må således tages i kritikken af den politiske økonomis bestemmelser af kapitalismens almene sammenhænge, og for reformismen specifikt i sammenhængen mellem de samfundsmæssige relations reproduktion og deres sociale og politiske formidling på det borgerlige samfunds overflade.

II Del: REVENUERNE OG DERES KILDER

1. Fordrejningstesen

I en række skarpt formulerede udfald tager de fleste socialhistorisk inspirerede forfattere afstand fra den såkaldte »fordrejningstese«.³⁰

»Fordrejningstesen søger at forklare reformismen som bevidsthedsmæssigt fænomen ud fra alment begrundede dvs. af den almene kapitalanalyse udledte, fordrejnings- og bevidsthedsformer – såsom ligheds- og frihedsforestillinger udspringende af cirkulationssfæren og/eller »socialpartnerbevidsthed« knyttet til revenuformerne – herunder lønformen. Den socialdemokratiske reformisme bestemmes i forlængelse heraf som politisk, organisatorisk udtryk for en sådan alment begrundet reformistisk bevidsthed.

Sådanne almene – på almene fordrejnings/bevidsthedsformer baserede – reformismeforklaringer indebærer en abstrakt sondring mellem på den ene side arbejderklassens »objektive«, sande og revolutionære interesser og på den anden side arbejderklassens umiddelbare eller tilsyneladende, men falske interesser. En sondring eller dikotomi hvis såvel realanalytiske som politiske anvendelighed i bedste fald er yderst beskeden – iværste fald totalt vildledende i forhold til en forståelse af arbejderklassens faktiske – historisk reelt betingede interesser ... Reformismen bliver reduceret til et ideologisystem hvis begrundelse og »rationalitet« lokaliseres i den rene tilsløring af det kapitalistiske udbytningsforhold og af arbejderklassens objektive revolutionære

30. Som eksempler herpå se Hansen og Torpe, »Vejen til Kanslergade« op.cit. s. 90 og Hans Erik Avlund Frandsen, »Den socialdemokratiske reformisme« op.cit. p. 170 f. Disse forfattere er på trods af denne enige afvisning indbyrdes meget uenige og Avlund Frandsen står som nævnt som en af Hansen og Torpes skarpeste kritikere.

nære interesse i dette udbytningsforholds afskaffelse... Utilstrækkeligheden i en forståelse af reformismen som blot og bar tilslørende ideologsystemer og som politisk/organisatorisk udtryk for en alment begrundet reformistisk bevidsthed i arbejderklassen viser sig åbenlyst i manglende forklaringsmuligheder overfor reformismens forskellige og historisk ændrede former.«³¹

I en senere artikel hævdes det, at

»når der ikke er megen grund til at hæfte sig ved denne forståelse af reformisme problematikken (fordrejningstesen), hænger det sammen med at den repræsenterer en nu stort set forladt position, som var meget i vælten indenfor den »universitære« del af venstrefløjens i forbindelse med den kapitalanalytiske rekonstruktionsbølge og de dertil knyttede forhåbninger om ud fra det almene kapitalbegreb at kunne logisk bestemme en ikke nærmere afgrænset del af den historiske virkeligheds komplekse og »urene« fænomener«³²

Denne afdøde »fordrejningstese« repræsenteres i samtlige publikationer fra de socialhistoriske forfattere ved Ole Marquarts bog »Konjunkturforløb og klassebevidsthed«. Senere bidrag inden for den samme »kapitalanalytiske« tendens refereres ikke, ej heller forsøges Marquarts bidrag indplaceret i den teorihistoriske sammenhæng, hvori den udkom. Ud over disse problematiske forkortninger er der imidlertid tale om en så grov fejllæsning og mistolkning af de eksplicite intentioner i denne tendens' arbejde, at konklusionen ligger lige for: her bekæmpes politiske modstandere med alle midler, fordi deres arbejde er en trussel mod socialhistorikernes egne politiske mål.

Den manglende forståelse slår en voldsomt imøde når følgende skrives:

»Nok påvirkes arbejderklassens bevidsthed gennem den borgerlige ideologis indflydelse i arbejderklassen – af kapitalforholdets fordrejninger, men denne bevidsthedsdannelse må ses i forhold til den historiske kapitalistiske produktionsmåde – og ikke i forhold til den almene kapitallogik«.³³

Det er netop den centrale »tese« i den »kapitalanalytiske« tilgang, at arbejderklassens fordrejede bevidsthed ikke er skabt gennem den borgerlige ideologis påvirkning, men at reformismen er arbejderklassens genuine, egen samfundsforståelse. Ingen er uenig i at bevidsthedsdannelsen sker konkret historisk (hvem mener andet?). Der er imidlertid overhovedet ikke tale om, hvad der »påvirker« bevidstheden, men hvad der strukturerer denne bevidstheds modtagelighed for påvirkning. Den »fordrejningstese« som fremstilles af socialhistorikerne findes kun i hovederne på disse selv, men opgøret med den imaginære »rendyrkede afgrænsnings- og tilsløringsstrategi«³⁴ tjener et

31. Hansen og Torpe: »Socialdemokratiet og Krisen« op.cit. s. 9-10.

32. Hansen og Torpe: »Vejen til Kanslergade« op.cit. s. 90.

33. Ibid. s. 91 note 9.

34. Hansen og Torpe: »Socialdemokratiet og krisen« op.cit. s. 10.

andet formål: at give politisk legitimation til den socialhistoriske tendens' teorifjendskhed.

Naturligvis er der også i de bidrag som bygger på en kapitalsystematisk tilgang til reformismeanalysen og reformismekritikken uklarheder, som har muliggjort mistolkninger. Det drejer sig primært om de almene bestemmelser teoretiske status, d.v.s. deres forklaringssevne i forhold til de konkrete historiske fænomener, og om en manglende præcisering af begrebet bevidsthed.³⁵ I stedet for af den grund at kaste det teoretiske arbejde over bord, og i stedet for at blive lammet heraf, og således gå i stå i forsøgene på mere konkrete bestemmelser af væsentlige sammenhænge i kapitalismen, skal vi forsøge at videreudvikle nogle centrale teoretiske bestemmelser for reformismeanalysen og -kritikken.

Vores basale standpunkt er, at udgangspunktet må tages i den marxske teoris bestemmelse af den såkaldte fordrejningstese.³⁶

Det ligger for så vidt uden for diskussion, at Marx på den lange vej fra det kapitalistiske samfunds væsen til dets overflade hævder, at de væsentlige bevægelser fremtræder fordrejet på denne overflade, og at overfladebevægelserne er udgangspunkt for den kapitalistiske reproduktionsproces' agenter forholden sig til hinanden og til denne proces.

Det ligger ligeledes udenfor en meningsfyldt marxistisk diskussion at strides om, hvorvidt Marx i sin diskussion af disse fordrejede fremtrædelses-

35. At tilskrive problemet om de teoretiske begrebers status til »den kapitalanalytiske rekonstruktionsbølge og de dertil knyttede forhåbninger om ud fra det almene kapitalbegreb af kunne logisk bestemme en ikke nærmere afgrænset del af den historiske virkeligheds komplekse og »urene« fænomener« (Hansen og Torpe: »Vejen til ... op.cit. s. 90 f) er middelmådig demagogi. Ved at gøre »rekonstruktionsbølgen« eller kapitallogikken til et historisk tilbagelagt fænomen forsøges et frigørelsesgreb på den centrale del af den marxske metode. Men de metodiske problemer er ikke færdigbehandlet endstige formuleret som læresætninger der blot skal læres uden ad, men tværtimod en uadskillelig del af den marxistiske forskningsproces. De problemstillinger som blev rejst af rekonstruktionsbølgen gennem læsning af Rosdolsky og Reichelt m.fl. er kun begyndelsen. Dette gælder ikke blot diskussionen om de almene kapitalbegrebers status, men også de forsøg der har været på at anvende »rekonstruktionsbølgens« resultater på nye forskningsområder som f.eks. Ole Marquardts forsøg på at undersøge klassebevidsthedsbegrebet. I stedet for at erstatte Marquardts stive skematik med en skematik der går ud fra, at arbejderklassens historiske handlinger uformildet afspejler dens klasseinteresser, burde udgangspunktet have været en kritik af Marquardts manglende præciseringer og nuanceringer.
36. Afvisningen af »fordrejningstesen« foregår elegant via en prügelnabe, Ole Marquardt, hvis arbejde man karikerer til ukendelighed og derefter forkaster. Der er ingen steder blot antydning af diskussion om Marx' fordrejningsbegreb, og der er heller ikke nogen steder forsøg på at inddrage Marquardts senere uddybning af problemstillingen (i: Bidrag, Bevidsthedssociologisk tidsskrift, 3-4, Odense 1976) eller inddrage andre »fordrejningsteoretikere, som f.eks. Flatow og Huiskens (i Kurasje 9 og 10, 1974-75) og Redaktionskollektiv Gewerkschaft (i Kurasje 11, 1975).

former blot opererer med ubestemte hentydninger, polemiske pointer eller arbejder med centrale bestemmelser i sin fremstilling og kritik af det kapitalistiske samfund:

»Af dette (at selv merarbejdet, dvs. det ubetalte arbejde, fremtræder som var det betalt) fremgår den afgørende betydning af, at arbejdskraftens værdi og pris omformes til arbejds løn eller til værdi og pris for selve arbejdet. Samtlige både arbejderens og kapitalistens retsforestillinger, alle den kapitalistiske produktionsmådes mystifikationer, alle dens frihedssillusioner og alle vulgærøkonomiens apologetiske flosker beror på denne fremtrædelsesform, der gør det virkelige forhold usynligt og viser netop det modsatte af dette forhold.«³⁷

Mere generelt formuleres i tilknytning til denne præcisering af lønformens betydning for det kapitalistiske samfunds agenter sammenhængen mellem fremtrædelsesform og tankeform på følgende måde:

»Iøvrigt gælder for fremtrædelsesformen »arbejdets værdi og pris«, »arbejds løn« til forskel fra væsensforholdet, arbejdskraftens værdi og pris, som er det der fremtræder på denne måde, det samme, som gælder for alle fremtrædelsesformer og deres dulgte baggrund.

*Fremtrædelsesformerne reproducerer sig umiddelbart spontant som gængse tankeformer, væsensforholdene må derimod først afdækkes af videnskaben».*³⁸

Hermed er der peget på to centrale forhold, som en marxistisk analyseuanset hvor konkret-historisk den ønsker at være – må holde sig for øje.

For det første, at de samfundsmæssige sammenhænge, som er udgangspunkt og genstand for analysen, sådan som de umiddelbart foreligger, er fordrejede eller tilslørede fremtrædelsesformer for de afgørende og bestemmende strukturer i kapitalismen. Og yderligere, at disse fremtrædelsesformer ikke blot er passive reflekser af et mystisk væsensforhold, men netop er væsensforholdenes faktiske eksistensform og udtryksmåde, og som sådan reproduceres de som gængse tankeformer, relationer og forestillinger om sammenhænge i det kapitalistiske samfund, som mystificerede tankeformer qua deres bundethed til de fordrejede fremtrædelser. Dette er essensen af den såkaldte fordrejningstese, der ikke opererer med dikotomien objektiv/sand – subjektiv/falsk, men netop fastholder mystifikationernes og de mystificerede tankeformers reale samfundsmæssige eksistens.

For det andet, at selvom fremtrædelsesformerne er det umiddelbart foreliggende udgangspunkt for analysen, så kan de kun forstås og dechiffreres, hvis de grundlæggende væsenssammenhænge er afdækket, og det er, som Marx siger det, kun muligt gennem den videnskabelige analyse. Dette er afgørende for undersøgelsen af kapitalismens grundstrukturer. Blot et

37. K. Marx, Kapitalen 1:3, 762, Kbh. 1970.

38. Ibid. s. 765.

overfladisk kendskab til Marx' omfattende arbejde hermed viser, hvorledes han gang på gang må afbryde sit arbejde med at fremstille kapitalismens grundliggende bevægelseslove for gennem fornyet, omfattende forskning at »tilegne sig stoffet i detaljer, analysere dets forskellige udviklingsformer og opspore disses indre forbindelse«. ³⁹

Først da dette er lykkedes kan den endelige fremstilling finde sted, og først da kan den komplicerede sammenhæng og den uendelig lange række af formidlinger mellem de mest simple og almene bestemmelser og de former, som kapitalismen fremtræder i på samfundets overflade, fremstilles.

2. Mystifikationernes teoretiske status

I denne lange proces er Marx med afsnittet om »Revenuerne og deres kilder«⁴⁰ nået frem til afslutningen på sin almene undersøgelse af kapitalismens grundstrukturer. Vi er altså skridtvis nået frem til de former, som findes »på samfundets overflade, i de forskellige kapitalers aktioner, i konkurrencen og i produktionsagenternes sædvanlige bevidsthed.«⁴¹

I dette afsnit sammenfatter Marx fremtrædelserne i den kapitalistiske produktions bevægelsesproces betragtet som helhed, d.v.s. de former som fremgår af kapitalismen som en processerende enhed af produktions- og cirkulationsproces.

Det er her vigtigt at holde sig abstraktionsniveauet klart for øje. Vi er ganske vist nået til et sammenfattende overfladebegreb, men det er endnu ikke et begreb, der svarer til den konkret-empiriske virkelighed, som vi har foran os. Den konkrete virkelighed, som overhovedet er udgangspunktet og forudsætningen for analysearbejdet, og som det er målet at begrebsliggøre, ligger endnu et godt stykke forude. Det er her ved afslutningen af Kapitalen kun et første og alment begreb om det kapitalistiske samfund.

Som overhovedet i Kapitalen er der abstraheret fra staten, udenrigshandelen, verdensmarkedet og den virkelige bevægelse i produktion, konkurrence og kredit. Sammenfatningen af den kapitalistiske produktion som enhed og helhed er derfor godt nok udviklingen af et overfladebegreb for det kapitalistiske samfund, men kun den overflade, som umiddelbart konstitueres af kapitalen. Der

39. Ibid. s. 1:1.105.

40. Ibid. s. 3:4.1047 ff. (Syvende afsnit). En udmærket systematisk gennemgang af dette afsnits kapitel 48 findes i Jens Henning Rasmussen: »Bemærkninger til Kapitalens bind III 7. afsnit, Revenuerne og deres kilder, RUC 1978 upubl. I vores skitsering af systematikken i dette kapitel af kapitalen bygger vi på denne gennemgang.

41. Kapitalen 3:1.36.

er altså tale om kapitalens almene, umiddelbare overflade til forskel fra den særlige og formidlede overflade, som konstitueres gennem samfundets sammenfatning i staten, og den virkelige overflade, som først fremgår af verdensmarkedet og de samlede konjunkturbevægelser slåen tilbage over samfundet. Kapitalens almene, umiddelbare overflade er således den rene overflade, befriet for juridiske og politiske fordoblinger og overlejringer. Og som sådan er den det nødvendige udgangspunkt for en forståelse af den grundlæggende strukturering af produktionsagenternes tankeformer, indbyrdes relationer, og forestillinger om samfundet.

Marx indleder behandlingen af reventerne, altså indkomsterne og deres kilder med kapitlet om »Den trinitariske formel«. Kapital – profit, eller rettere kapital – rente, jord – jordrente, arbejde – arbejds løn, dette er den mystiske formel for indkomstdannelsen, »som indbegriber alle hemmeligheder ved den samfundsmæssige produktionsproces«. ⁴² Som et udtryk for sammenhængene i indkomstdannelsen, således som de umiddelbart fremtræder, er det imidlertid tre åbenbart umulige sammenstillinger, hvis man ser nærmere til. De angivelige reventkilder tilhører helt forskellige sfærer og har ikke den ringeste analogi med hinanden, men forholder sig – som Marx udtrykker det – nærmest til hinanden som sagførersalær, rødbeder og musik.

Begrundelsen for denne umulige sammenstilling må derfor gives ved at forklare den fordrejning, den er udtryk for. Dette gøres gennem at vise, hvorledes værdiproduktet af det samfundsmæssige arbejde, $v + m$, forvandles til distributionsformer for værdien, og hvorledes disse forvandlingsformer – profit/rente, jordrente og arbejds løn – i deres endelige skikkelse på samfundets overflade udgør indkomster for de tre samfundsklasser.

I første omgang er profit/rente, jordrente og arbejds løn forvandlede distributionsformer for dele af værdiproduktet, men med den totale mystifikation af værdiproduktionens natur, d.v.s. med produktionsfaktorernes forvandling fra at være kilde til værdiens distribution til at være selve værdiens produktive kilde antager formerne profit/rente, jordrente og arbejds løn bestemmelsen at være revent eller indkomst. Stiller man altså spørgsmålet om, hvad der forvandler profit, rente, jordrente og arbejds løn fra blot at være værdiens forvandlingsformer til at være indkomster, må svaret være den til indkomsterne knyttede mystifikation om produktionsfaktorernes som kilde til værdi.

Hermed er formidlingen mellem de mest simple og almene bestemmelser og de former, hvori de fremtræder på samfundets overflade, i første omgang fuldendt og på denne baggrund gennemgår Marx nu sammenfattende og sy-

42. Ibid s. 3:4.1048.

stematisk mystifikationerne af de samfundsmæssige forhold, således som de er blevet udviklet i løbet af Kapitalen. De successive trin er:

1. vare og penge,
2. kapitalens umiddelbare produktionsproces og herunder mere præcist den relative merværdiproduktion,
3. kapitalens cirkulationsproces,
4. kapitalens virkelige produktionsproces som enhed af den umiddelbare produktionsproces og cirkulationsprocessen,
 - a. merværdiens forvandling til profit,
 - b. profittens forvandling til gennemsnitsprofit,
 - c. den kommercielle profit og pengehandelsprofiten,
 - d. profittens forvandling i driftsherrevinst og rente,
 - e. jordrenten og endelig
 - f. den trinitariske formel på kapitalens umiddelbare overflade.

Altså hele kapitalanalysen rullet op ud fra dette ene perspektiv: de samfundsmæssige relationers fordrejning og mystifikation og de dermed sammenhørende gængse tankeformer og umiddelbare forestillinger.

Det centrale problem, som burde have været et diskussionspunkt for socialhistorikerne, er, hvilken status disse mystifikationer og gængse tankeformer har i Marx' fremstillingssystematik og i kritikken af den politiske økonomi. Når denne diskussion er vigtig er det ikke blot ud fra en abstrakt erkendelsesinteresse, men fordi debattørernes misforståelser af Marx' fremstillingssystematik – og måske af hans blomstrende sprogbrug – og deres teoretiske forkortninger giver ophav til vigtige strategisk-politiske uenigheder.⁴³

43. Dette er ikke blot tilfældet i reformismediskussionen, (hvor de strategiske konsekvenser af forskellige reformismeforståelser ses tydeligt i diskussionen omkring forholdet til socialdemokratiet jvf. indlæggene i politiske arbejdstekster nr. 11-12 dec. 1977), men også i forbindelse med alle andre centrale diskussionstemaer i arbejderbevægelsens historie. Således er f.eks. Hilferdings og med ham Lenins forståelse af sammenhængen mellem kapitalismeudvikling og konkurrencebegrebet grundlaget for deres strategiske forestillinger om den organiserede kapitalisme, der gennem parlamentsflertal kan forvandles til socialisme, hhv. den monopolistisk rådende kapitalisme, der er trådt ind i sin forfaldsperiode og som kun kan redde sig fra sin dødskrise gennem monopolernes usurpering af statsapparatet. Udgangspunktet for disse strategier er den empiriske iagttagelse af en tendens mod stærkt stigende koncentration, centralisering og monopolisering af kapitalen samarbejdet med en teoretisk forkortning af Marx' konkurrencebegreb. I begge tilfælde går ikke bare centrale teoretiske bestemmelser hos Marx tabt, men hele det afgørende radikale perspektiv i kritikken af kapitalismen og dermed i forudbegribelsen af socialismen som en negering af både kapitalens væsen og form. En påvisning af denne sammenhæng mellem teoretiske forkortninger og politiske strategier findes i Christel Neusüss: *Imperialismen og kapitalens verdensmarkedsbevægelser*, Kbh. 1976.

I den ovenfor skitserede systematiske gennemgang af mystifikationerne knytter Marx an til og fuldstændiggør de bestemmelser, han flere steder tidligere i Kapitalen har udviklet om de mystificerede, fordrejede og tingsliggjorte former, som den kapitalistiske produktionsmådes elementer antager. Det sammenfattes oftest under begreberne varefetisch, pengefetisch, lønfetisch og kapitalfetisch. Det fremgår imidlertid nu klart, at der ikke er tale om »sideordnede« fetischerede former. Således hedder det også allerede tidligt i Kapitalens 3. bind:

»Den måde hvorpå merværdien forvandles til profittens form, ved hjælp af overgangen igennem profitraten, er imidlertid *kun en videreudvikling* af den fordrejning af subjekt og objekt, der allerede foregår under produktionsprocessen... Af dette fordrejede forhold opstår nødvendigvis allerede i selve den simple produktionsrelation en tilsvarende fordrejet forestilling, en transponeret bevidsthed, der udvikles videre som følge af den egentlige cirkulationsproces' forvandlinger og modifikationer«.44

Først i og med udviklingen af hele kapitalens bevægelsesproces, i og med at bevægelsen skrider frem mod den »form, hvori de (skikkelser, som kapitalen optræder i) selv optræder på samfundets overflade, i de forskellige kapitalers vekselvirkning i konkurrencen og i produktionsagenternes sædvanlige bevidsthed« bliver det muligt at forstå de enkelte fetischformer, som er knyttet til stadier i den teoretiske rekonstruktion af kapitalen, men som må ses gennem de mere udviklede, mystificerede former, fordi disse i stadig højere grad på en gang skjuler og indeholder bestemmelserne af de samfundsmæssige forhold. Når Marx skriver, at lønformen ikke kan skjule den sande sammenhæng sådan som den fremtræder i den umiddelbare produktionsproces, altså kun tendentielt og i løbet af udviklingen af den relative merværdiproduktionsmetoder kan skjule værdiens kilde, så er det rigtigt netop set på dette sted i analysen. I diskussionen af den trinitariske formel kapital – rente, jord – jordrente, arbejde – arbejds løn, hvor fordrejningen af de egentlige sammenhænge er »fuldbyrdet«, overlejres så at sige de mulige indsigter eller rammerne for at erkende, at tingene hænger anderledes sammen end de tager sig ud.

Således skriver Marx et af de mange steder i 48. kapitel hvor dette forhold behandles:

»Idet en del af merværdien her (i forbindelse med jordejendom og jordrente forf.) synes at være direkte knyttet ikke til samfundsforhold, men til et naturelement, jorden, er fremmedgørelsen og forsteningen af merværdiens forskellige dele overfor hinanden fuldbyrdet, den indre sammenhæng er endelig og afgørende sprængt, og dens kilde er fuldstændig tilsandet netop ved at de forskellige

44. Kapitalen 3:1.58 (vores Kursiv).

produktionsrelationer, der er knyttet til de forskellige stofflige elementer i produktionsprocessen, er blevet helt selvstændiggjorte overfor hinanden.

I formen kapital-profit, eller endnu bedre kapital-rente, jord-jordrente, arbejdsarbejds løn, i denne økonomiske treenighed, som skal udtrykke sammenhængen mellem værdiens og i det hele taget rigdommens bestanddele og deres kilder, er den kapitalistiske produktionsmådes mystifikation fuldbyrdet, tingsliggørelsen af de sociale relationer, den umiddelbare sammenvoksen af stofflige produktionsrelationer med deres historisk- sociale bestemthed: den forheksede, fordrejede, omvendte verden, hvor Monsieur le Capital og Madame la Terre driver deres spøgeri som sociale karakterer og tillige umiddelbart som blotte ting.⁴⁵

Det er på dette trin i analysen, at fordrejningerne og mystifikationerne altomfattende strukturerer forståelsen af de samfundsmæssige forhold, og det er derfor kun »naturligt, at de virkelige produktionsagenter føler sig fuldstændig hjemme i disse fremmedgjorte og irrationelle former... thi det er netop disse skinnets gestaltninger, som de bevæger sig i og som de daglig har med at gøre.«⁴⁶

Med denne præcisering af mystifikationerne og fordrejningen som totalitet eller udelighed i deres betydning for den marxske fremstillingssystematik er der samtidig yderligere sagt noget implicit om deres forklaringskraft i forhold til de virkelige, historisk konkrete individers tankeformer. Som afslutning på kapitel 48 fremhæver Marx, at der, når vi forlader kapitalens almene, umiddelbare overflade, ligger yderligere mystifikationskilder for produktionsagenternes umiddelbare tankeformer, som imidlertid ikke kan behandles indenfor den almene fremstilling:

»I fremstillingen af produktionsrelationernes tingsliggørelse og deres selvstændiggørelse overfor produktionsagenterne går vi ikke ind på den særlige måde, hvorpå disse sammenhænge gennem verdensmarkedet, dets konjunkturer, markedspriserne bevægelse, kreditperioderne, industri- og handelscyklerne, højkonjunktur og krise, for produktionsagenterne fremtræder som overmægtige naturlove, der behersker dem og over for dem gør sig gældende som blind nødvendighed. Vi gør det ikke fordi konkurrencens reale bevægelse ligger uden for vor plan, og vi kun har i sinde at fremstille den kapitalistiske produktionsmådes indre organisation så at sige dens ideale gennemsnit.«⁴⁷

Vi har altså set, at den kapitalistiske produktionsproces' totale bevægelse fremtræder i en fordrejet form som skitseres af Marx i sit ideale gennemsnit, hvor hver af denne proces' enkelte momenter i deres fordrejede form samtidig underlægges nye momenter fordrejning.

Processen fremtræder på denne måde for alle den kapitalistiske produktionsmådes agenter, men som vi skal se nedenfor modificeres eller fordrejes

45. Ibid. s. 3:4.1068.

46. Ibid. s. 1069.

47. Ibid.

de mest mystificerede former, afhængig af revenuets stofflige karakter d.v.s. afhængigt af om revenuets kilde er kapital eller arbejde. Men det er altså produktionsagenternes tankeformers indre organisation eller struktur i deres »ideale gennemsnit«, der udfoldes igennem analysen og ikke begrebet arbejderbevidsthed eller politisk bevidsthed el.lign. Det er heller ikke den gennemsnitlige bevidsthed på et givet tidspunkt eller i et givet land. Det er derimod en strukturerende organisering af den sociale orienteringsevne på samme måde, som den grundlæggende forestilling om, at jorden er flad og centrum i verdensrummet, er strukturerende for feudalismens verdensbillede og den himmelske trinitariske formel gud-søn-helligånd både er strukturerende og legitimerende i forhold til forestillingerne om feudalsamfundets hierarkiske opbygning og om dets evighed. Det er rammer for de forståelsesformer og -indhold som de samfundsmæssige processer kan anskues i. Der er således heller ikke tale om, at mystifikationer stiller sig i vejen for agenternes rationelle sociale adfærd, men tværtimod at de er fungible eller adækvate forståelsesformer, fordi bevægelserne fremtræder på denne måde, at det altså er muligt at handle i forhold til, at forklare sammenhænge i forhold til disse fordrejede fremtrædelsesformer. Der er tale om reale mystifikationer, som fx. betyder, at kapitalisten, der i sine kalkulationer arbejder med prisbevægelser og omkostningsbesparelser, formidlet over konkurrencen, alligevel »styres« af værdiloven og gennem sin ageren eksekverer kapitalens bevægelseslove.

Det er således ikke blot de abstrakte ligheds- og frihedsforestillinger, der udspringer af cirkulationssfæren, men også de langt mere formidlede forestillinger om rigdommens skabelse og fordeling, samfundets indretning og grænserne og mulighederne for dets ændring, der udspringer af de mest udfoldede mystificerede former, som trækkes frem her – stadig uden gran af de empiriske omstændigheder, hvorunder de udmønter sig i konkrete historiske forestillinger, uden element af den særlige måde, hvorpå disse forståelsesrammer fremtræder som forestillingen om »det bedste af alle samfund«, om »det mindst ringe samfund« osv. Denne mystificering af produktionsagenterne er imidlertid ikke et tomt eller udelukkende ideologisk resultat af fordrejninger i en proces, som virker uafhængigt af fordrejningen. Tværtimod er fordrejningen en forudsætning for hele den kapitalistiske reproduktionsproces. Marx skriver sammenfattende om dette:

»Borgeren ser, at produktet bestandig bliver produktionsbetingelse. Men han ser ikke, at produktionsforholdene selv, de samfundsmæssige former, i hvilke han producerer og som fremtræder for ham som givne, naturlige forhold, er det bestandige produkt af denne specifikke samfundsmæssige produktionsmåde – og kun derfor den bestandige forudsætning for den. De forskellige forhold, momenter (i reproduktionsprocessen, forf.) selvstændiggør sig ikke blot og antager fremmedartede

og tilsyneladende uafhængige eksistensmåder i forhold til hinanden, men de udtrykker sig som umiddelbare egenskaber ved tingene; de antager tingslig gestalt.

Således lever den kapitalistiske produktions agenter i en fortryllet verden, og deres egne relationer fremtræder for dem som egenskaber ved ting, ved produktionens stofflige elementer. Det er imidlertid i de sidste, mest formidlede former – i former, hvori formidlingen samtidig ikke blot er blevet usynlig, men hvori dens direkte modsætning er udtalt – at kapitalens gestalter fremtræder som virkelige agenter og umiddelbare bærere af produktionen. Den rentebærende kapital personificeret i the moneyed capitalist, den industrielle i industrial capitalist, den jordrentebærende kapital i landlord som jorddrot, endelig arbejdet i lønarbejderen. Som disse fixe, bestemte gestalter, personificeret i selvstændige personligheder, der samtidig fremtræder som blotte repræsentanter for personificerede ting, træder de ind i konkurrencen og den virkelige produktionsproces. Konkurrencen forudsætter denne yderliggørelse. De er dennes (konkurrencens, forf.) naturagtige, naturhistoriske forhåndenværende former, og i deres fremtræden på overfladen er de selv blot bevægelsen for denne fordrejede verden. For så vidt den indre sammenhæng sætter sig igennem i denne bevægelse, fremtræder den som en mystisk lovmæssighed. Det bedste bevis herpå er den politiske økonomi selv, en videnskab som beskæftiger sig med atter at afdække denne skjulte sammenhæng. Alt optræder i konkurrencen i denne mest yderliggjorte, sidste form. F.eks. fremtræder her markedsprisen som den herskende, ganske som rentefod, jordrente, arbejds løn, industriel profit som værdiens konstituerende elementer og jordens pris, kapitalens pris fremtræder som givne poster, hvormed der kan drives geschæft.«⁴⁸

Hele denne proces af tingsliggørelse af de sociale relationer er af afgørende betydning for den umiddelbare forståelse om det kapitalistiske samfunds sammenhænge: Kapitalen *er* ikke en ting og den kapitalistiske produktions- og reproduktionsproces er ikke blot økonomi. Men kapitalen fremtræder som en ting, som producerede produktionsmidler, som samfundets individer står i et bestemt forhold til, som arbejder eller ejer. Og således forstås kapitalen ikke umiddelbart som en samfundsmæssig relation, et udbytnings- og undertrykkelsesforhold. Som et blot tingsligt forhold, hvis ejendomsret og kommandoret nu engang er kapitalistens, kan kapitalismen »omfunktioneres«, hvis bare kommandoret ændres. Men som en social relation, som undertrykkelsesog udbytningsrelation, vil kommandoskiftet netop kun blive tilsyneladende.⁴⁹

Og videre: Producenternes egen produktive virksomhed fremtræder i denne proces som en ting med mystiske egenskaber, som fremmed for dem, som uafhængig af deres aktivitet, som bestemmende deres liv. Men ikke blot fremmedbestemmes deres sociale aktiviteter; deres aktiviteters specielle

48. K. Marx: Theorien über den Mehrwert, MEW. 26.3 s. 503 f.

49. Forestillinger om medejendomsret eller statslig ejendomsret, eller planer for en regulering af, styring af kapitalismen hen imod en mindre krisebefængt kapitalisme eller endog endog hen imod en overgangsfase til socialismen, som De socialistiske Økonomer forestiller sig, er netop blot en styring af denne sociale relation, en kontrolleret udbygning og undertrykkelse, og ikke som det fremtræder en drejning af samfundet i en anden og ny retning.

form, lønarbejdet, eviggøres, gøres til den eneste naturlige aktivitetsform, til den nødvendige form for menneskelig adfærd. Den kapitalistiske produktionsmåde bliver den naturlige måde at producere og leve på. Kapital og lønarbejde danner her selve det udviklede civiliserede samfunds to grundpiller.

Produktionsmidlerne neutraliseres, idet de ikke blot ophører med at være producenternes eget produkt, men deres specifikke form bliver til et spørgsmål om neutral teknisk udvikling. Det afgørende er således ikke produktionsmidlerne som udtryk for en bestemt teknisk udformning af udbytnings- og undertrykkelsesforholdet, altså udformningens samfundsmæssige karakter, men dens stofflige karakter.

I modsætning til forholdet mellem produktionsagenterne i selve produktionsprocessen betragtet som arbejdsproces, der trods de fordrejede former fremstår som et – omend naturgroet – modsætningsfyldt forhold mellem de umiddelbare producenter og de fremmedbestemte og truende tingsliggjorte produktionsmidler og deres kommandanter, så fremtræder alt omkring fordelingen som principiel harmoni, fordi det som skal fordeles, nemlig:

»de forskellige reventer flyder af helt forskellige kilder, det ene af jorden, det andet af kapitalen, det tredje af arbejdet. De står altså ikke i nogen fjendtlig, fordi de overhovedet ikke står i nogen indre sammenhæng. Når de dog alligevel virker sammen i produktionen, så er det en harmonisk sammenvirke, det samme udtryk for harmoni, som når f.eks. bonden, oxen, ploven og jorden, trods deres forskellighed, samarbejder *harmonisk* i landbruget, i den virkelige arbejdsproces. For såvidt det kommer til en modsætning mellem dem, udspringer den blot af konkurrencen om, hvilken af agenterne, der skal tilegne sig mere af produktet, af værdien, som de tilsammen har frembragt, og kommer det derved lejlighedsvis til slagsmål, så viser det sig dog endelig som slutresultat af denne konkurrence mellem jord, kapital og arbejde, at, idet de indbyrdes har kæmpet om delingen, har de gennem deres kappestrid forøget værdien af produktet så meget, at enhver får en større luns, således at deres konkurrence selv kun fremtræder som deres harmonisæggende udtryk.«⁵⁰

Det er imidlertid ikke kun produktionens agenter, som på grund af deres daglige ageren i den kapitalistiske produktionsproces og deres antagen karakter af ligestillede produktionsfaktorer (hvis personificerede udtryk de er) i konkurrencen om fordelingen, der er hildet i disse gængse forestillinger og fordrejede bevidsthedsformer. I de netop anførte citater og i »Theorien« i sin helhed beskæftiger Marx sig med samtidens politiske økonomer. Og mens han om de klassiske politiske økonomer, der teoretiserer over den netop opkomne kapitalisme, fremhæver som deres fortjeneste, at de forsøger at analysere de grundlæggende sammenhænge bag kapitalismens umiddelbare fremtrædelser, så er hans afgørende kritik mod efterfølgerne, vulgærøkon-

50. Marx, Theorien op.cit. 26.3. s. 493 f.

merne, at disse netop er fanget i de fordrejede fremtrædelser på kapitalens umiddelbare overflade:

»Vulgærøkonomien gør faktisk ikke andet end doktrinært at fortolke, systematisere og forsvare forestillingerne hos de i de borgerlige produktionsforhold hildede agenter.«⁵¹

For vulgærøkonomerne er kapitalismen historiens slutpunkt, de kapitalistiske produktionsforhold evige og naturlige og kapitalens eksistensbetingelse; dens bestandige forøgelse af sin egen værdi således ikke baseret på et samfundsmæssigt udbytningsforhold, men på kapitalens stofflige substans som produktionsbetingelse for arbejde, og dermed på kapitalisternes indkomstkilders naturnødvendighed og evige berettigelse. Udgangspunktet for deres forestillinger om kapitalismen, om dens politiske økonomi er således de mest fordrejede fremtrædelses- og bevidsthedsformer, som »de oversætter... i et doktrinært sprog, men ud fra den herskende dels standpunkt, kapitalisternes, derfor ikke naivt og objektivt, men apologetisk.«⁵²

Ligesom Marx i fremstillingen i *Kapitalen* af det kapitalistiske samfunds grundlæggende lovmæssigheder viser, hvorledes kapitalen, som det borgerlige samfunds objekt, underlægger sig og strukturerer alle samfundsmæssige relationer, så er dette også tilfældet i hans fremstilling af sammenhængen mellem de grundlæggende forholds mest mystificerede fremtrædelsesformer og de deraf udspringende bevidsthedsformer. Når det derfor fremhæves, at vulgærøkonomerne tager kapitalisternes standpunkt, så kunne det forlede til at tro, at kapitalens agenter og vulgærøkonomerne som dens »apologeter og præster« kun udtrykker *kapitalens* forståelser eller den *borgerlige* ideologi.

Men netop i denne underlæggelsesproces bliver de umiddelbare bevidsthedsformer alle produktionsagenters, bliver de herskendes tanker også de beherskedes. Den økonomiske visdoms forklaringer på sammenhængene og problemerne i kapitalismen bliver derfor ikke bare et forsvar for kapitalens standpunkt, men den generelle forståelsesramme også for arbejderbevægelsen.

3. Den udviklede overflades politikforståelse

Skal vi foreløbig kort sammenfatte, hvad der er sagt om disse mest fordrejede og mystificerede, almene formers betydning i forhold til begribelsen af kapita-

51. *Kapitalen* 3:4.1052. jvf. også *ibid.* s. 1069.

52. Marx, *Theorien op.cit.* 26.3 s. 445.

lismen, så skal det igen understreges, at der er tale om strukturerende forståelsesformer, som ikke udspringer af de fordrejede hoveder, men af den fordrejede virkelighed, som hovederne forholder sig til.

Når vi har opholdt os så længe ved disse almene bestemmelser, skyldes det, at forkortningerne og fejllæsningerne hos socialhistorikerne sker på dette sted i analysen.

Det er her, den revolutionære iver bliver til utålmodighed, fordi den konkrete analyse af den danske arbejderklassens reformisme stadig synes langt ude i en fjern ende af en omstændelig forskningsproces:

Vi har jo erkendt og lært kapitalens almene udviklingslove og har analyseret den kapitalistiske økonomis krisefyldte udvikling – nu må vi igang med den konkrete formidlingsproces, vi må skrive arbejderklassens kaphistorie.⁵³ Men analysen af kapitalens almene bevægelseslove og dens krisefyldte udvikling er ikke »den økonomiske side« af en totalanalyse, som altså så blot mangler klassekampens udvikling for at blive komplet. Gangen fra det enkle abstrakte mod det mangfoldige konkrete er en stadig udfoldelse af den samfundsmæssige totalitet i analysen. Kapitalen er ikke en ting, men en social relation, kapitalens akkumulationsproces er ikke blot en økonomisk proces men også en social proces, og analysen af de almene former er derfor en analyse af de samfundsmæssige og ikke kun økonomiske processer, i en forskningsproces, hvis abstrakte karakter ikke er sat af forskerens abstraktionstrang eller teoretiseringsønske, men af selve den måde, på hvilken kapitalismen fremtræder som historisk realitet.

Det led i analysen som vi hidtil har bevæget os rundt i er altså: Hvilke objektive former har de fordrejninger og mystifikationer, som på den ene side baserer sig på samfundsmæssige forhold, der beror på en grundlæggende ulighed, og

53. Denne opfattelse af, at de konkrete historiske undersøgelser nu efter, at de indledende teoretiske armbbevægelser er foretaget, må stå i centrum for venstrefløjens arbejde er meget udbredt. En helt ureflekteret udgave af den ses i Jens Frøslev Christensens artikel om nødvendigheden af undersøgelser af borgerskabets fraktioneringer, af at kunne kigge borgerskabet i kortene. (Politisk Revy 330, 14.4.78 s. 33). En betydelig mere reflekteret udgave findes i Hans Jørn Nielsen: »Bevidsthedskonstitueringen i kapitalforholdets sociale proces« i: Den jyske Historiker nr. 4, 1975, s. 79-87. Men selv om der her foretages en række knæbøjninger for nødvendigheden af arbejdet med de teoretiske bestemmelser præcisering, er forfatteren alligevel fixeret i opgøret med »kapitallogikernes« tilsyneladende afvisning af den konkrethistoriske kamps relevans for den marxistiske videnskab: »Den almene fremstillings hypostasering i den konkrete kapitalhistorie har ført til den såkaldte »kapitallogiske« del af universitetsmarxismen, som ikke vil anerkende den eksisterende kamp som antagonistisk men kun som affirmativ« s. 86 – pointen er jo netop for »kapitallogikerne«, at kampen er begge dele, og at dette kun kan fastholdes gennem en stadig indreflektering af de teoretiske bestemmelser i de konkrethistoriske undersøgelser.

på den anden side sætter sig igennem som politikforståelses- eller samfundsforståelsesformer, der tolererer eller slutter op omkring opretholdelsen af dette ulige kapitalistiske samfundssystem.

Hvad er det altså for kapitalatte, nødvendige forståelsesrammer, som den borgerlige ideologi og reformismen både er produkter af og som samtidig muliggør, at disse politisk-ideologiske systemer overhovedet har den voldsomme effekt eller oplutning, som er karakteristisk for de kapitalistiske systemers udvikling.⁵⁴ Det drejer sig altså om at efterspore det borgerlige samfunds grundlæggende legitimationsstruktur, der fastholder forbindelsen mellem cirkulationens almene, abstrakte bestemmelse af de frie og lige individer, som bærere af de økonomiske strukturer, og den udfoldede overflades bestemmelse af individernes indbyrdes forhold som produktionsagenter og reвенukildeejere.

Varebesidderne, som træder overfor hinanden som købere og sælgere i cirkulationsprocessen, er som sådan karaktermasker. I bytteakten, hvor der udveksles ækvivalenter, gennemsættes de økonomiske lovmæssigheder bag om ryggen af dem, uafhængigt af deres vilje, og de fremtræder som – og er – frie og lige som karaktermasker, køber og sælger i ustandselig vekslen. Men bytteakten forudsætter varen, og varens tilblivelsesproces må ske udenfor ækvivalentbyttet. I den kapitalistiske vareproduktion sælger bæreren af varen arbejdskraft denne til kapitalisten til anvendelse i den umiddelbare produktionsproces, og med afhændelsen af arbejdskraften afhændes samtidig retten til at råde over dens anvendelse og til resultatet af dens anvendelse, den producerede vare og den heri indeholdte værdi og merværdi. Gennem den samfundsmæssige distributionsproces fordeles den producerede rigdom imidlertid i former, der skjuler rigdommens kilde – det levende arbejde. For reвенukildeejeren ser tingene derfor anderledes ud:

»... den optimale anvendelsesmåde af denne ejendom, der er overladt til den subjektive villen og kunnen, kommer til at gælde som grundlag for et større eller mindre reвенukvantum. Og denne relation mellem subjekt og dets privatejendom – nemlig på basis af fri rådighed over egne reвенukilder at kunne vælge mellem forskellige muligheder for deres optimale udnyttelse – konstituerer samtidig kategorien *interesse*, som resultat af den logiske mulighed for at skelne mellem karaktermaske og subjekt. Som karaktermaske er produktionsagenterne personifikationer af almene økonomiske love, som sætter sig igennem bag om deres ryg, d.v.s. uden at de er bevidste derom. Som *subjekter*, der må føle sig frie for så vidt de kan råde over deres private

54. Der er således i dobbeltbestemmelsen af disse former forsøgt taget højde for, at nogle skulle fejllæse os i den retning at, de socialdemokratiske og borgerlige ideologer og politikere skulle spille på disse forståelsesformer hos arbejderklassen. Disse folk er selv fanget i de samme former og udtrykker blot – som Marx redegør for det omkring vulgærøkonomerne – ofte formerne mere systematisk og er mere bundet i deres trylleri.

ejendom, har de *interesser*, der udelukkende angår optimal udnyttelse af egen ejendom med henblik på højere revenuudvinding.«⁵⁵

Det borgerlige samfunds agenter begynder nu at få ben at gå på. Fra den simple cirkulations bytteproces er vi nået til det kapitalistiske samfunds totale reproduktionsproces, set fra dets mest umiddelbare og dermed fordrejede vinkel – overfladen. Vi har ovenfor udviklet hvilke grundformer for de samfundsmæssige relationer denne fuldbyrdede fordrejning sætter; lighed, frihed, harmoni, fællesinteressens mulighed, relationernes evige og ahistoriske karakter: »disse 'irrationelle former' skal derfor betragtes som den samlede borgerlige teoris 'nervencentrum' .«⁵⁶

Mens Flatow & Huisken i deres fremstilling af den udviklede overflades former arbejder videre mod en bestemmelse af staten på samme almene niveau, som det hidtil udviklede, forsøger Blanke at gå videre mod indkredsningen af grundformerne for den sociale orientering og handlen.

Det problem, der må undersøges, er, hvorledes de subjektive interesser artikuleres og varetages, således at det borgerlige samfunds samfundsmæssige herredømme grundlæggende legitimeres overfor de enkelte individer, såvel i deres produktive eksistens, hvor det drejer sig om legitimeringen af kapitalreproduktionsprocessen, og det deri indeholdte klasseforhold, som i deres eksistens som politiske individer eller statsborgere, hvor det drejer sig om legitimeringen af den statslige ageren og det politiske system.⁵⁷

Det afgørende er her, at den af den samfundsmæssige reproduktionsproces frembragte adskillelse mellem økonomi og politik samtidig frembringer en adskillelse af det samfundsmæssige herredømme: i kapitalens herredømme over lønarbejdet i produktionsprocessen som et tingsligt-økonomisk forhold og i et abstrakt-almant, politisk herredømme.

Denne deling udtrykkes og fastholdes yderligere i klasseforholdets fordobling i forholdet mellem lønarbejde og kapital i produktionsprocessen og i konkurrencen mellem produktionsfaktorerne på den udviklede overflade.⁵⁸

55. S. von Faltow og F. Huisken: Den borgerlige stats afledningsproblem II i: Kurasje 10. 1974, s. 9.

56. H. Reichelt: Kapitalbegrebets logiske struktur hos Karl Marx, Kbh. 1974, s. 111.

57. Det er ikke muligt at foretage en omfattende fremstilling af dette problem her, men vi tager i det følgende udgangspunkt i Blankes behandling heraf. Se Bernhard Blanke, Entscheidungsanarchie und Staatsfunktionen: Zur Analyse der Legitimationsprozesse im politischen System des Spätkapitalismus i: R. Ebbighausen (Hrg) Bürgerlicher Staat und politische Legitimation, F/M 1976, s. 188 ff. Se også sammes, Formen und Formwandel des politischen Systems in der bürgerlichen Gesellschaft, i: Brandes, Hoffmann, Jürgens, Semmler (Hrg) Handbuch 5: Staat, F/M 1977, s. 121 ff.

58. Jvf. Blanke, Entscheidungsanarchie, op.cit. s. 208.

Formidlingen af legitimationsprocesserne finder således sted i den udviklede overflades interessesfære, hvor klassekonflikterne fremtræder i en form, der muliggør, at de samfundsmæssige interesser og uligheder udlignes gennem kompromis. Dette foregår på baggrund af de fordrejede former, som værdiproduktionen fremtræder i på overfladen, hvor arbejdet forsvinder som kilden til værdien og merværdien, og hvor indkomsterne fremtræder som resultat af produktionsfaktorenes indbyrdes konkurrence:

»Mens konkurrencens udviklede overflade således på den ene side skjuler *reproduktionen af kapitalforholdet* gennem det levende arbejde, sætter den på den anden side 'interessesforskellene' mellem ejerne af produktionsfaktorerne (revenuekilderne) som forskelle omkring den respektive *kvantitet* af 'indkomsterne'. Konflikter om kvantitative størrelser af noget ensartet er på forhånd rettet mod *kompromis*, først og fremmest i konflikterne mellem lønarbejde og kapital om varen arbejdskrafts værdi (lønkampene). Yderligere bliver staten inddraget i disse konflikter fordi den – omend den *primære distribution* allerede er fuldført med kapitalens naturgroede reproduktion – indenfor visse rammer kan gribe ind i den sekundære distribution: gennem skatter, subventioner, sociale ydelser osv.

Reduktionen af »herredømmekonflikten til fordelingskonflikt« (Agnoli) er således ikke et resultat af en bevidst strategi, men resultatet af fordrejningen af klasseforholdene i produktionen af værdi og merværdi gennem konkurrencens udviklede overflade. Kun i dennes fordrejede former udtrykker klasseforholdet sig, på samme måde som det bestandig bliver reproduceret strukturelt-ubevidst og danner grundlaget for den konfligerende og kompromisrettede sameksistens af samfundsmæssige interesser i politikken.«⁵⁹

Hermed er samtidig angivet de to sfærer, hvor produktionsagenterne eller revenuekildedejerne må artikulere og gennemsætte deres interesser i forsøget på at sikre og øge deres revenu eller reproduktionsgrundlag. For arbejderklassen giver dette således udtryk i to forskellige organisationsformer, nemlig i organiseringen af fagforeninger, hvis grundlæggende og almene funktion bliver at varetage betingelserne for køb og salg af arbejdskraften i konkurrencen med kapitalen, og i organiseringen i politiske partier, hvis almene funktion bliver at varetage arbejderklassens indflydelse på det borgerlige samfunds politiske herredømme og på den statslige ageren.

Artikuleringen af produktionsagenternes interesser er imidlertid også underlagt bestemte, kapitalsatte former. Karakteristisk for den kapitalistiske produktionsmåde er, at det er værdibevægelsen som en tingsligøkonomisk formidlingssammenhæng, der frembringer samfundsmæssiggørelsen af producenterne, som den form i hvilken individernes isolerede og ubevidste handlinger formidles og kommer til udtryk – omend i fordrejet form. Værdibevægelsens tingslige sammenhænge er nemlig et samfundsmæssigt

59. Ibid s. 210.

forhold mellem produktionsagenterne, der blot udtrykker sig i to forskellige – overfor hinanden tilsyneladende selvstændige – former, nemlig som relationer mellem ting og relationer mellem personer, hhv. pengeforhold og retsforhold.

Varenes indbyrdes relation i værdiformen eksisterer uafhængigt af producenternes vilje, men realiseringen af den i varerne nedlagte værdi i byttet forudsætter varebesiddernes bevidste viljeshandling. De må bringe varerne på markedet og står som sådan overfor hinanden som repræsentanter for deres varer, som byttesubjekter, formidlet gennem et tingsligt forhold. Denne tingsliggørelse af de samfundsmæssige relationer og af individernes samfundsmæssige sammenhæng finder sit fuldkomne udtryk i pengenes værdiform. Individet »bærer sin samfundsmæssige magt såvel som sin sammenhæng med samfundet hos sig i lommen.«⁶⁰

I byttet anerkender byttesubjekterne imidlertid ikke blot hinanden som repræsentanter for deres respektive varer, men som ejere heraf og de kan derfor kun tilegne sig hinandens varer efter en fælles viljeshandling eller overenskomst. Deres indbyrdes relationer finder dermed sit udtryk i form af deres gensidige anerkendelse som privatejere og dermed privatejendommen som grundlæggende retsforhold og kontrakten som dens form.⁶¹ Individene antager således form som retssubjekter og deres indbyrdes relationer bliver »viljesmæssige forbindelser mellem indbyrdes uafhængige, ensartede enheder, juridiske subjekter.«⁶²

Det kapitalistiske samfund frembringer altså bestemte grundformer for samfundsmæssige relationer, hvor »de tingslig-økonomiske relationer udtrykker sig som *pengeforhold* mellem menneskene; de samfundsmæssige relationer mellem byttesubjekterne antager form af *retsforhold*.«⁶³ Med udviklingen af varecirkulationens almene retsforhold etableres der således et forhold mellem retssubjekterne, i deres egenskab som varebesiddere, som frie og lige. Dette gælder såvel for kapitalen som for lønarbejdet. Med den retlige garanti af privatejendommen garanteres imidlertid samtidig den samfundsmæssige ulighed mellem klasserne og kapitalens herredømme over lønarbejdet. Som ejer af sin vare, arbejdskraften, som han er tvunget til at sælge for at sikre sin reproduktion, er arbejderen bestemt som retssubjekt

60. Karl Marx, Grundrids til kritikken af den politiske økonomi, Århus 1974, s. 68-69.

61. Jvf. Kapitalen 1:1.188.

62. Eugen Pasukanis, Almen retslære og marxisme, Kbh. 1975, s. 69.

63. Blanke, Jürgens, Kastendick. Kritik der politischen Wissenschaft. Analysen von Politik und Ökonomie in der bürgerlichen Gesellschaft, F/M 1975, s. 430. For forståelsen af den statslige ageren og af reвенукилдеejernes interesseartikulation overfor staten er dette så meget desto vigtigere, som der hermed er angivet de to »medier« gennem hvilke staten kan intervenere, nemlig pengeformen og retsformen.

i byttet eller salget af arbejdskraften. Men med afhændelsen af varen, bliver den kapitalens ejendom, og således underlagt kapitalens rådighedsret og herredømme i produktionsprocessen, og arbejderen bliver dermed blot produktionsfaktor i kapitalens produktions- og reproduktionsproces. For at sikre sin fortsatte eksistens og reproduktion er arbejderen imidlertid nødt til at sikre bevarelsen af sin arbejdskraft. I produktionsprocessen er således ikke blot indeholdt den fundamentale klasse modsætning, men også kampen mellem klasserne som en uforenelig modsætning mellem lige rettigheder: retten til opretholdelse af arbejdsevnen overfor kapitalens ret til valorisering og akkumulation.⁶⁴

I disse rettigheders fremtræden på samfundets overflade i form af revenukildeejernes eller produktionsagenternes interesser sker der imidlertid, som beskrevet, en reduktion af klassekonflikten til en fordelingskonflikt. Med værdiformens etablering af retsformen bestemmes de isolerede privatejere samtidig som handlende subjekter, der på samfundets umiddelbare overflade forholder sig til deres privatejendom, deres frie rådighed over revenukilden og de forskellige muligheder for dens optimale anvendelse gennem artikuleringen af deres interesser. Disse interesser, der jo netop udtrykker de uafhængige subjekters forhold til betingelserne for udnyttelsen af deres revenukilde, artikuleres imidlertid indenfor bestemte former, karakteriseret ved:

– »en atomisering af de enkeltes handlinger, der alle fremtræder som legitime og ligeberettigede, ligeså vel som den ligeberettigede sameksistens af produktionsfaktorerne;

– en fælles, 'tingslig' forståelse af 'interaktionssituationen', som ud fra interesserne må defineres som 'neutral' og bestemt af anerkendte regler. For enhver interesse fremstår derved enhver modstående anden interesse som i lige grad anerkendelsesværdig og sætter således skranke for dens egen interessefølgelse. Interessefølgelsens samfundsmæssige *skranke*, som er givet gennem kapitalforholdet, fremtræder som bestemt af den legitime ejendom til produktionsfaktorerne (...)

– objektet for interessen er rådigheden over »abstrakt rigdom« (penge) til den subjektive, *vilkårlige* behovstilfredsstillelse, hvorved interesserne per se fremtræder som afskåret fra produktionsprocessen af værdi og merværdi (konsumfrihed).«⁶⁵

I artikuleringen af interesserne indenfor disse former eller rammer på det borgerlige samfunds udviklede overflade skjules således interessernes funktion for kapitalens reproduktionsproces.

De hermed satte rammer for arbejderklassens politiske fordringer og kravformuleringer (kampen om fordelingen, lønnen, reproduktionen) struk-

64. Jvf. Kapitalen 1:2.371.

65. B. Blanke, *Entscheidungsanarchie*, op.cit. s. 211.

turerer den politikformulering, som umiddelbart er arbejderklassens. For kun herigennem er det muligt at udtrykke arbejderklassens reale interesser indenfor det borgerlige samfund, hvor arbejderklassen endnu ikke er subjekt i den samfundsmæssige bevægelse, nemlig sikringen af reproduktionsgrundlaget og udvidelsen af reproduktionsniveauet. At tale om, at arbejderklassen har valgt reformismen, er i denne forbindelse meningsløst. Kampen for sikringen af reproduktionen er en simpel nødvendighed og kampens former er tvangsmæssigt bestemt af reproduktionenes samfundsmæssige former.

De fordelingsformer, man kan pejle på det borgerlige samfunds overflade, er netop det sted, hvor politikken tager sit udgangspunkt. Det er her konstitutionsbetingelserne for politikformulering overhovedet skal findes, og dermed også for reвенukilden arbejdes særlige interesseformulering, reformismen. Men heraf følger også, at arbejdernes kamp for anerkendelse af deres samfundsmæssige interesser og rettigheder ikke er kontrær i forhold til de øvrige borgerlige interesser.

Arbejdernes interesse – reale interesse – i retliggørelse af betingelserne for salget af varen arbejdskraft modsvares af kapitalens interesse i en retlig etablering af ensartede valoriserings- og udbytningsbetingelser.⁶⁶ Arbejdernes politikformuleringsramme – indenfor hvilke en strategi og taktik overhovedet kan formuleres – må derfor være krav om retliggørelse af lønarbejde-kapitalforholdet, og om udvidelse af deres samfundsmæssige indflydelse på den politiske udformning af og kontrol med fordelingen og produktionens anarki, altså en kamp om staten, om sikring af reproduktionen via staten for så vidt den er truet. Arbejdernes kamp for at sikre ligheden og friheden gennem den borgerlige ret og retfærdighed må således være dobbelt: en sikring dels af deres produktive eksistens og dels af deres eksistens som borgere. Mens sikringen af deres eksistens som borgere må ske via staten og dermed er underlagt formidlede værdirelationer, så er sikringen af den produktive eksistens – kravet om ligestilling af produktionsfaktorerne kapital og arbejde – direkte underlagt kapitalen, ustandselig truet af ændringer i kapitalens akkumulationsbetingelser, som tvinger kapitalisten til at forsøge at ændre den hidtil opnåede regulering af forholdet mellem kapital og arbejde. Der er altså tale om, at de forskellige

66. Retliggørelse er ikke ensbetydende med en bestemt – f.eks. dansk udformning af denne ret i en arbejdsret. Afhængigt af de konkrete nationale og historiske forhold udformes garantien for overholdelsen af kontrakten på forskellig måde. Men det er værd at bemærke, at den rationelle kerne i denne retliggørelse viser sig i netop disse krise år, hvor især de mest truede fagforbund – specialarbejderne og bygningsarbejderne med held bruger arbejdsretten til at forhindre arbejdsgiverne til at udnytte arbejdsløsheden til at krybe under overenskomsterne.

kampbetingelser, som eksisterer i de to former for kampe, må forstærke kravet om yderligere, skrappe statslig kontrol med kapitalen, for at gennemtvinge den retfærdighed/liched som konkurrencen mellem de to revenukildejere ikke kan sikre.

En forståelse af de forskellige historiske strømninger i arbejderbevægelsen, for slet ikke at tale om forsøg på at kategorisere disse, må for at blive andet end bagkloge historiemoralske fingerpegninger tage udgangspunkt i disse strømningers evne til og mulighed for at »gennemskue« det kapitalistiske samfunds overflade og dermed forstå dets væsentlige bevægelser.

Denne argumentation skal ikke forstås således, at havde blot disse strømninger forstået Kapitalen korrekt, så ville alt have set anderledes ud. Det interessante er netop ikke enkelte individers teoretiske forståelse af kapitalismen, men de muligheder som på den ene side bevægelsen giver for at disse forståelser sætter sig igennem som den herskende forståelse, og på den anden side kapitalismens udvikling giver, for at denne forståelse kan sætte sig igennem som social realitet, ikke blot som praktisk indsigt i udbytningen, som grundlag for den samfundsmæssige udvikling, men også praktisk indsigt i en anden form for samfundsmæssig udvikling. Det drejer sig altså kort sagt om, hvilke objektive skranke der er i kapitalismens udvikling for et brud i de mystificerede forståelsesformer og for en udvikling af andre forestillinger om det socialistiske samfund.⁶⁷

67. Med udgangspunkt i en analyse af rationaliseringsdebatten i 20'ernes Tyskland diskuterer Christel Neustüss disse problemer: »Klassebevidsthed er ikke blot negationen af falske bevidsthedsformer, afsløring af de kapitalistiske forholds sande karakter. Tværtimod kan klassebevidsthed som en produktivkraft i historieforandringen i sammenhæng med arbejderbevægelsens organisering kun udvikle sig i den udstrækning den socialistiske transformations alternative mål udvikles som mulighed konkret overfor de bestående forhold, i den udstrækning arbejderklassen er i stand til at begribe sig som muligt aktivt subjekt i en ny form for samfundsmæssiggørelse. Men det er ikke bare konkurrencen som form for koordinationen mellem de arbejdsdelt producerende virksomheder, der er kapitalistisk formbestemt, og som alternativ kan man derfor ikke blot tænke samfundsmæssig planlægning istedet for markedsøkonomi, men derimod er det sådan: produktionsprocessens konkrete karakter er også kapitalistisk formbestemt. Afmystificeringen af de kapitalistiske former betyder også afmystificering af de former, hvorunder udviklingen af teknologi og arbejdsorganisation som specifikt kapitalistiske fænomener foregår, d.v.s. begribelse af disse formers historiske karakter«.

»Produktivkraftentwicklung, Arbeiterbewegung und Schranken sozialer Emanzipation, entwickelt anhand der Rätediskussion und Rationalisierungsdebatte der 20er Jahre« i Prokla 31, Berlin 1978, s. 78.

Mens pointen omkring teknologiens bestemthed kan synes ret indlysende formuleret så generelt, bliver den gennem Neustüss undersøgelse af den tyske debat (mellem hele venstrefløjene og socialdemokratiet) til en eksemplarisk påvisning af de teoretiske bestemmelser betydning for den konkrethistoriske undersøgelse, fordi hun derigennem får en indfaldsvinkel til forståelsen af de revolutionære potentialer i den tyske arbejderbevægelse, der sprænger den traditionelle historiografis registrering af højre-venstre standpunkter i stumper og stykker. Det viser sig nemlig, at også venstre (og ultravenstre m.m.)-fløjene står

4. Strategidebat og reformismekritik

Hvis vi kortfattet skal forsøge at sammenfatte hovedsynspunktet i dette lange afsnit, så postulerer vi altså en korrespondance mellem den kapitalistiske

med samme mystificerede forestillinger om »den socialistiske transformations alternative mål«, som socialdemokraterne; at deres muligheder for at formulere det konkrete alternativ er begrænset til variationer over magtovertagelsens taktik og erstatningen af markedet med planen, fordi mystifikationen af produktionsprocessens konkrete karakter får denne til at fremtræde som naturform, som den eneste mulige. Det kapitalistiske samfunds overflade og den kapitalistiske udvikling af den samfundsmæssige rigdom (produktivkraftudviklingen) sætter objektive skranke for muligheden af at udvikle konkrete socialismeforestillinger, eller bedre, strukturerer disse forestillinger på en bestemt måde. Tilbage bliver, at kapitalen fremtræder som et ejendomsforhold og et økonomisk ledelses- og fordelingsprincip. Det er disse to centrale fordrejede samfundsforståelsesformer som er grundlaget for rådskommunisters, kommunisters og højre- og venstresocialdemokraters forestillinger. (For en udførlig diskussion af den tyske socialdemokratiske udformning og systematisering af disse grundemaer se Wolfgang Müller: »Der pluralismus – die Staatstheorie des Reformismus« i G. Doeker, W. Steffani (Hrsg) Klassenjustiz und Pluralismus, Festschrift für Ernst Fraenkel, Hamburg 1973.)

Forståelsen af kapitalismen som en specifik historisk prægning af alle samfundsmæssige forhold bliver til en forståelse af kapitalismen som eet magtforhold og socialismen som blot og bart et andet magtforhold. Denne reduktion af problemet med transformationen fra en produktionsmåde til en anden til et magtproblem er det teoretiske grundlag for, at kapitalisme og socialismeforestillingerne i arbejderbevægelsen kan reduceres til at blive strategidiskussioner om den korrekte linie.

Men det tema Neuss' anslår er ikke blot afgørende for undersøgelsen af den tyske arbejderbevægelse. Et eksempel fra den kommunistiske del af den danske arbejderbevægelse, som ellers ligger uden for vores artikels hovedproblemstilling vil antyde dette: I en iøvrigt overraskende tænksom pjece fra 1931: »Rationaliseringen og arbejderne«, udgivet af Monde-gruppen ved Madsen, viser også den danske venstrefløj sin tyrkertro på teknologiens og produktionsprocessens »neutralitet« og på en lægevidenskabeligt kontrolleret og gennemrationaliseret socialisme: »I den kapitalistiske fabrik tvinges arbejderne ved automatisk kontrol til at præstere det samme arbejdsresultat i den 1. og den 8. time, selv om energiforbruget i den sidste time er kolossalt meget større end i den 6. time, og derfor er underminering af helbredet i det lange løb den uundgåelige følge. I den socialistiske fabrik konstaterer man derimod lægevidenskabeligt, hvor lang f.eks. arbejdsdagen skal være for at der kan opnås det største resultat pr. anvendt kraft- eller energienhed ...

Når der altså rationaliseres i et socialistisk samfund sker det ved hjælp af transportbånd, strømarbejde osv. men det afgørende er, at man der rent videnskabeligt undersøger, med hvilken arbejds hastighed, hvilken længde af arbejdsdagen, hvilke ferier, hvilke hvilepauser, hvilken løn, hvilke boliger osv. Arbejdskraften anvender mest økonomisk ...

Den afgørende forskel mellem kapitalistisk og socialistisk rationalisering bliver således, at i det kapitalistiske samfund rationaliserer man med det formål at nå den alleryderste ydeevne uden hensyn til, at arbejderne systematisk opslides i løbet af kort tid, mens det for det socialistiske samfund kommer an på den i det lange løb bedste anvendelse af arbejdskraften ...

Rationaliseringen betyder den fornuftige ordening, og dybest set er socialismen ikke andet end en gennemgribende rationalisering af hele samfundt ind til dets inderste celle, men vel at mærke, hvor der er fornuft for arbejderklassen, er død og undergang for hele det kapitalistiske udbytningsystem«. (s. 31 f).

samfundsmæssiggørelsesproces' fremtrædelsesformer, den borgerlige teoris forsøg på at systematisere disse fremtrædelser og det borgerlige samfunds agenteres umiddelbare erkendelse af de samfundsmæssige sammenhænge. Denne samfundsforståelse sætter sig ikke ens igennem hos alle agenter, men udformingen af systematiseringen varierer efter de skitserede former for interesseartikulation og -varetagelse hos de forskellige reventilindeejere og udformes naturligvis konkret-historisk efter en lang række forskellige empiriske omstændigheder.

Det er på dette punkt, at både den borgerlige og den reformistiske ideologi skal studeres, som konkret fortolkning, udfyldning, eller forvridning af de almenne former.

Når dette er vigtigt at fremhæve, er det fordi der her sættes en teoretisk bestemt præmis for diskussionen af begrebet revolutionær strategi: Reformismen og den borgerlige ideologis hegemoni er ikke sønderbrudt i og med at kampen mod den konkrete historisk dominerende ideologi er vundet. Reformismens – og den borgerlige ideologis – styrke ligger gemt i, at dens forståelser og handlingsanvisninger korresponderer med »virkeligheden«, som den opleves af samfundets agenter. Den kan gøre det godt eller dårligt, men så længe reproduktionen af fordejlningerne kan fortsætte uhindret, reproduceres også denne styrke, fordi den ikke grundlæggende er udsprunget af agenternes forholden sig til hinanden, af interesseartikulationen og -kampen, af politikken og dens formulering.

Den er derimod denne reproduktionsproces' fordejlende udtryk som fastholder og fastholdes i den beskrevne legitimationsstruktur. Blanke sammenfatter dette på følgende måde:

»Varecirkulationens almene overflade, de abstrakte, frie og lige retssubjekter og den udviklede overflades konkurrerende, men kompromisrettede gensidigt afgængige interesser er de konstituerende elementer i det »politiske system« som skal løse legitimationsproblemet og også løser det, *så længe* klasseforholdet i produktionen d.v.s. den samfundsmæssige ulighed og det samfundsmæssige herredømme, skjules af subjekt- og interesserelationerne, af ligheden mellem statsborgerne og den – kun kvantitative – ulighed mellem indkomstbesidderne som interesser.«⁶⁸

Disse grundformer for politikforståelsen, der har deres rod i, at det kapitalistiske samfunds grundlæggende sammenhæng fremtræder i de mest mystificerede former – dvs. mest fremmede for den væsentlige sammenhæng i det samfundsmæssige liv – kan kun sønderbrydes af det borgerlige samfund selv. De er ikke skabt af dette samfunds magthavere eller opstået i klassekampens

68. Blanke, Entscheidungsanarchie op.cit. s. 212.

udvikling som forræderi eller degeneration, eller som resultat af en vellykket reformkamp. De er selve det borgerlige samfund, som dets agenter må se det og kan derfor kun smadres/ophæves af dette samfunds egen nødvendige reproduktionskrise.

Undersøgelsen af reformismens samfundsmæssige rødder og diskussionen af betingelserne for den revolutionære omformning af det kapitalistiske samfund har samme objekt: Vitaliteten i den kapitalistiske produktionsmåde og dens politiske system. Formålet med reformismekritikken er at undersøge de udviklingsbetingelser og -former, hvori arbejderklassens eksistensmåde og tankemåde udvikler sig i kampen mod kapitalen. Den kapitalistiske produktionsmådes reproduktion er også reproduktionen af arbejderklassen og dens leve- og kampformer. Kapitalismens vitalitet er reformismens eksistensbetingelse. Reformismekritikken er dechifreringen af denne langt fra entydige og linære sammenhæng. Vi har hidtil primært forsøgt at vise denne sammenhæng og angrebet store dele af den øvrige venstrefløj for netop at prisgive den til fordel for en ren idehistorisk eller socialhistorisk beskrivelse af reformismens udvikling.

Vi har også mere end antydnet at den socialhistoriske tilgang til reformismekritikken havde karakter af indlæg i strategidebatten omkring venstrefløjens kampbetingelser, at den specielle tilgang til kritikken tjente det formål at argumentere for en bestemt politisk strategi i forhold til SD idag. På sin vis tjener alle forskellige tilgange til kritikken af kapitalismens politiske økonomi dette formål. Hvad vi dengang kun antydede, men nu skal uddybe, var, at denne specielle anvendelse af den historiske analyse var en uacceptabel forkortning af de problemer som både reformismekritikken og strategidebatten rejser.

På samme måde som reformismekritikkens objekt må være reformismens samfundsmæssige reproduktionsbetingelser og -former må strategidebattens udgangspunkt – hvis den vil bevæge sig ud over den politiske ønsketænkning og kandestøberi – være kapitalforholdets krisefyldte reproduktion. Først på dette grundlag kan næste led i strategidebatten tages op: overvejelser over de samfundsskabte betingelser for overgangen til en anden produktionsmåde og forsøg på at positivere kritikken af kapitalismens politiske økonomi til en konkret utopi.

Det basale udgangspunkt for strategidiskussionen må således være kritikken af den politiske økonomi og forståelse af arbejderbevægelsens og arbejderklassens opkomst sammen med kapitalismen – ikke udenfor og ved siden af det borgerlige samfund, men netop som en integreret og integrerende del af dette samfund. Arbejderklassens konstituering som klasse er samtidig udfoldelsen af kapitalforholdet. Den etablerede arbejderklasse konstitueres både som den

samfundsmæssige kraft, der kan sprænge kapitalforholdets rammer, og samtidig som en del af dette forhold. Det er stadigvæk kapitalen, som er subjekt i den samfundsmæssige udvikling:

»...kapitalen (er) netop den specifikt ordnende og ordnede form for relationerne mellem kapitalist – og proletarklassen. Den – altså kapitalen – er hverken kapitalistklassen eller arbejderklassen, men det der både forbinder og skaber konstitutions- og reproduktionsbetingelserne for de to klasser og dermed også for klassekampen«. ⁶⁹

Arbejderklassen bliver først det samfundsmæssige subjekt, når kapitalen ikke længere er det, dvs. når kapitalen har udtømt sine samfundsmæssige potenser, og når overgangen til en anden produktionsmåde påbegyndes. Marxismen er ikke revolutionær på grund af sine radikale, kapitalismenergende formuleringer, men på grund af dens evne til at gennemskue det kapitalistiske samfunds fordrejede fremtrædelsesformer og forklare dets grundlæggende bevægelseslove og dermed evnen til at foregribe det kommende samfunds nødvendighed og mulighed.

Den marxiske teoris forankring i arbejderbevægelsen har altid været beskednen. En teoriehistorisk nøgtern undersøgelse vil utvivlsomt underbygge Negts lidt flotte bemærkning:

»Der fandtes på den tid (dvs. i slutningen af forrige århundrede i Tyskland – forf.) måske ti folk i socialdemokratiet, som ...havde kendskab til grundbegreber i marxismen. Der findes en meget venlig analyse fra 1905, der siger at 10 pct. af de socialdemokrater, der mødte frem på partimøderne, skal have haft noget kendskab til marxismen. Jeg ser allerede det som en overdrivelse«. ⁷⁰

Det afgørende er, at arbejderbevægelsens radikalitet ikke udspringer af – og heller ikke sammenfattes i – teoretiske overvejelser ud fra den marxiske teori. Arbejderbevægelsens teoretiske, syntetiserende samfundsforståelse udspringer snarere af den kapitalisme (og dens udviklingsstade), som producerer den, og hermed – til dem som *vil* læse galt – også af denne kapitalistiske arbejderklassens kamp mod kapitalistklassen. Faser eller udviklingstrin i reformismen må derfor ses ud fra faser i kapitalismen og må – hvis de findes – udspringe af ændringer i kapitalismens reproduktionsforhold. Hermed er ikke sagt, at arbejderbevægelsen nødvendigvis må formulere sine krav som kongruente med den til enhver tid værende kapitalismes krav – tværtimod. Integrationsbevægelsen er en kamp mod underkastelsen under

69. H.-j. Schanz, Antikritik, Århus 1978, s. 72.

70. Oscar Negt: Overvejelser til en kritisk læsning af Marx og Engels, Kongerslev 1977, s. 76.

kapitalens ubetingede despoti. De krav som arbejderklassen rejser, kan kun indløses i bestemte faser af kapitalens cykliske bevægelse, men netop kampens former, reformismens politikformulering, muliggør, at den integrationsbevægelse, som ligger i opfyldelsen af de stillede krav, også kan fortsætte efter at kapitalens cykliske bevægelse i krisen har udelukket deres opfyldelse. Reformistiske partier er ikke blot det mindste onde i krisetider, men artikulerer også i krisetider den herskende forståelse af, hvad der er samfundsmæssigt muligt og især umuligt. Politikformuleringen er netop kun – som fordrejet form – i formidlet forstand kongruent med kapitalens udviklingsbehov.

Men strategidiskussionen har eller må have et andet element end kritikken af kapitalismens selvforståelse. Den må bevæge sig ud over kritikken af den politiske økonomi og forsøge at formulere de negationer af det bestående, de forudbegribelser af en kapitalismekontrær produktionsmåde, som ligger i denne kritik. Kort sagt må strategidebatten indeholde en socialismeopfattelse, som der implicit eller eksplicit styres efter. Dette er en nødvendig kvalifikation ved begrebet strategi i marxistisk forstand for at adskille det fra militærstrategiske og -taktiske overvejelser. Kun den kritiske analyse af det nuværende borgerlige samfunds anatomi, og i sammenhæng hermed forsøget på at positivere denne analyses negative pointer i en konkret utopi, kan forhindre en sådan degeneration.

Den danske arbejderklasse har ikke truffet noget historisk rationelt valg. Talen om valg forudsætter flere mulige løsninger – arbejderklassen i Danmark havde ikke andre alternativer – ikke fordi venstrefløjen ikke kunne opstille nogen, men fordi den kapitalistiske arbejds- og udbytningsproces overhovedet først er ved at blive udfoldet i en sådan grad, at det er muligt at arbejde med forestillinger om et konkret alternativ. Socialismens mulighed forelå og foreligger ikke som andet end den situation, hvor arbejderklassens reproduktion og arbejdskraftsalget er sikret gennem retliggørelse og krisefrihed. Al snak om planlægning af de samfundsmæssige behov og styring af produktionen forbliver på kapitalens grund, så længe kritikken ikke omfatter den kapitalistiske organisering af produktionsprocessen, produktionsmidlerne, teknologien og arbejdsorganisationen, og så længe produktivkraftudviklingen ikke åbner for muligheden for konkrete forestillinger om en alternativ produktionsmåde.

Den reformismekritik, som ikke blot vil redegøre for reformismens rødder, men også vil diskutere strategien for socialismen, må derfor tage denne del af diskussionen lige så alvorligt som den første, d.v.s. tage sit udgangspunkt i det samfund, som producerer socialismens mulighedsbetingelser for at kunne konkretisere socialismemålet. Og også her er det nød-

vendigt at begynde fra bunden i et forsøg på at gå udenom de eksisterende perverteringer af socialismebegrebet, og samtidig gennem undersøgelsen af de objektive skranker for dannelsen af en socialismeforestilling at betragte udfoldelsen af denne forestilling som en historisk proces, som ikke er tilendebragt.

Hvad vi her programmatisk foreslår – men ikke forsøger at indløse – er, at udarbejdelsen af den sociale emancipations mål, og forestillingerne omkring disse måls realisering må ske som kritik både af de historiske skranker for disse forestillingers udvikling og af de materielle udviklingsbetingelser, som den nuværende kapitalisme sætter for den konkrete utopi. Kun fastholdelsen og videreudviklingen af den marxske kritik af den politiske økonomi kan sikre radikaliteten i disse forestillinger, d.v.s. målets egentlig overskridende karakter. Kun denne kritik kan fastholde radikaliteten d.v.s. gøre den permanent ved, at den kritiske tilegnelse og udvikling af teorien bliver en del af strategidiskussionen. Og kun en strategidiskussion, betragtet som en teoretisk og social proces kan forhindre gentagelse af stalinismens og andre doktrinære uhyrligheder.

Naturligvis er hermed ikke alt sagt om strategidiskussionen, tværtimod er det kun begyndelsen. Vi har forsøgt at skitsere de elementer af denne diskussion, som er en del af det niveau, vi har diskuteret reformismen på. Sagt på en anden måde har vi kun beskæftiget os med strategidiskussionens nødvendige teoretiske udgangspunkt og angivet en enkelt angrebsvinkel på diskussionens teoriehistoriske del. Vi har ikke behandlet problemerne omkring udviklingen i den konkrete klassekampspraksis og sammenhængen mellem den konkrete behovs- og politikudvikling og politisk praksis.

De grundlæggende teoretiske diskussioner giver kun grundlaget for en kritik af de eksisterende strategiforestillingers begrænsninger og for arbejdet med at sammenfatte alle de foreliggende og kommende ansatser til mere sammenhængende strategiforestillinger.

Når vi derfor i næste afsnit går over til en eksemplarisk gennemgang af centrale dele af den socialdemokratiske teori og samfundsforståelse, er det ikke for at levere det empiriske belæg for vores strategiforestillinger, men netop for at udbygge den del af vores reformismekritik, som vedrører de eksisterende – især socialhistoriske – teoriehistoriske fremstillinger.

Disse har i høj grad trukket strategiforestillinger frem som en form for fremrettet korrektiv til arbejderklassens hidtidige historie.

Men vores fremstilling er netop en konkret historisk illustration til nogle af de sammenhænge, vi har berørt ovenfor og gør ikke krav på at være udtømmende i empirisk detaille.

III. del. DEN DANSKE SOCIALDEMOKRATIS TEORIHISTORISKE UDVIKLING OG SAMFUNDSFORSTÅELSE ISÆR I PERIODEN 1910-45⁷¹

1. Indledning

Vores undersøgelse i denne del af artiklen kan indledningsvis sammenfattes til følgende:

- at den danske socialdemokratiske opfattelse/forståelse af kapitalismen muliggør at den politiske og økonomiske kamp kan operere med et »positivt planlægningsbegreb« eller med muligheden af at styre, planlægge dette samfunds udvikling. Den statslige planlægning har i hele socialdemokratiets udvikling frem til begyndelsen af 50'erne været en mulighed for styring i retning af et bestemt mål: det socialistiske samfund. Opfattelsen udspringer ikke af en langsom degenerering af en tidligere modsat opfattelse, men af den samme forståelse af kapitalismens væsen.
- at indholdsbestemmelsen af dette mål forandres i takt med kapitalismens udfoldelsesproces. Kampen mod godsejerstaten og gründerkapitalisterne sætter kapitalismens afskaffelse på dagsordenen, fordi kun dette kan sikre arbejdskraftsalget og reproduktionen, men Septemberforligets retlige sikring af salget og systemskiftets (1901) store skridt i retning af ligestilling af samfundsborgerne muliggør den planlagte overgang til socialismen.
- at 1930'erverproblematikken (krisepolitikken) ikke er ensbetydende med keynesianismens gennembrud i Danmark. Det danske socialdemokrati er derimod helt præget af visioner om en »planøkonomisk« regulering som et middel til at fremme overgangssamfundets indførelse.
- at udgangspunkterne for en forståelse af den socialdemokratiske »strategi« og dens centrale begreber f.eks. lønnens størrelse, statens rolle, økonomiens

71. Da vi nu vender tilbage til kritikken af socialhistorikerne vil en del af problematikkerne være behandlet ovenfor, men for at lette læsningen vil vi også her gentage centrale citater fra, hvad vi tidligere kaldte det centrale programatiske skrift: »Efterskrift til Deutschmann«.

forhold til politikken, kun kan forstås som refleksioner på de samme fænomener som den borgerlige teori forsøger at systematisere i sin statsteori,⁷² og sin nationaløkonomi.

I efterskriftet til Deutschmanns bog om venstrekeynesianismen forsøger forfatterne at vise, at den danske reformisme har udviklet sig i 3 faser: fra klassisk reformisme over kriseforvaltende reformisme til venstrekeynesiansk reformisme, som alle kan siges at dække det danske socialdemokratis politik i forskellige perioder.

»Den klassiske reformisme bygger på, at partiet repræsenterer et opkommende proletariat, der kæmper for sine demokratiske rettigheder, der først kan virkeliggøres ved en tilsidesættelse af det kapitalistiske system. Den kriseregulerende reformisme bygger på et parti, der søger at forsone alle befolkningsgrupper – »folket« – der alle er ramt af krisen og må dele byrderne mellem sig, mens den venstrekeynesianske reformisme bygger på en voksende planlægningsbevidsthed, hvor arbejderklassen, »folket« – masserne som helhed – først og fremmest er et stemmereservoir, mens partiet teknokratiseres.«⁷³

Den venstrekeynesianske reformisme formuleres omkring afslutningen af 2. Verdenskrig, men bliver først praktisk politik i slutningen af 1950'erne da Danmark kommer med i højkonjunktoren som følge af de faldende råvarepriser.⁷⁴

Ud over disse politiske-klasse-mæssige og kronologiske afgrænsninger forsøger de fire forfattere også at foretage indholdsmæssige afgrænsninger af den danske reformismes forskellige faser:

- a. den klassiske reformisme er forbundet med Hilferdings kapitalismeforståelse
- b. den kriseregulerende reformisme er forbundet med J. M. Keynes og den keynesianske revolution i nationaløkonomien
- c. den venstrekeynesianske reformisme er forbundet med »væsentlige og voksende indrømmelser til arbejderne« og den kan desuden afgrænses som en retning, der »fortrinsvis baserer sig på strukturpolitiske statsindgreb overfor en strømning, der kun baserer sig på konjunkturpolitiske statsindgreb.«⁷⁵

72. Jvf. behandlingen af dette problem for det tyske socialdemokratis vedkommende i Weimarepublikken hos W. Müller, *Der Pluralismus*, op.cit. hvor han viser, hvilken betydning den teoretiske forståelse af staten får for SPD's og fagbevægelsens politiske strategi.

73. Kr. Berg m.fl., *Efterskrift*, op.cit. s. 179.

74. *Ibid.* s. 181.

75. *Ibid.* s. 205 og 201. – Netop med hensyn til afgrænsningen af den venstrekeynesianske strømningens indførelse i det danske socialdemokrati er bogen utrolig selvmodsigende. Det hedder f.eks. s. 202 at »Den strukturpolitiske venstrekeynesianisme vinder kun ringe indpas i danske socialdemokratiske politik, hvorimod den 'blødere' generelle konjunkturpolitik bliver en overordnet strategisk ledetråd for det danske socialdemokrati senest omkring 1957.«, mens det et par sider længere fremme slås fast, at »Der gik altså mere end 10 år fra strategidebatten i 'so-

Vi skal ikke her diskutere, hvorvidt disse syntetiserende teser som socialdemokratiernes udvikling overhovedet dækker noget partis udvikling, men blot hævde, at de er notorisk forkerte for så vidt angår det danske socialdemokratis udvikling. Mht. de to første teser skal vi nedenfor udførligt eftervise dette, men da den tredje tese om venstrekeynesianismen ikke behandles tilsvarende udførligt, skal vi her kort begrunde vores afvisning også af denne tese.

Det element i venstrekeynesianismen, som omhandler de væsentlige og voksende indrømmelser til arbejderne, er baseret på Joan Robinsons betragtninger over stagnation og realløn. Ifølge Deutschmanns fremstilling er den grundlæggende antagelse i Joan Robinsons fremstilling, at den ufuldstændige konkurrence giver forstyrrelser i prismekanismen, som så igen forårsager stagnationstendenser:

»Priserne falder ikke længere med omkostningerne og fører derfor til forøgede profitter. Dette rammer reallønnen, der nu ikke vokser proportionalt med den stigende arbejdsproduktivitet. Følgen er, at efterspørgslen efter konsumvarer ikke længere tiltager proportionalt med, at produktionskapaciteten vokser, og derfor opstår der overkapacitet og arbejdsløshed. Joan Robinson ser en udvej i stærke fagforeninger. En intensivering af lønkampen fra fagforeningernes side kunne føre til en forhøjelse af reallønnen og restaurere den mekanisme – at reallønnen tilpasser sig produktivitetsudviklingen – som var blevet ødelagt ved markedernes monopolisering, selv om profittaten ville blive formindsket ved det.«⁷⁶

Vi kan godt bryde Deutschmanns fremstilling her. Det er allerede nok til at vise, at dette venstrekeynesianske element aldrig har indgået i det danske socialdemokratis program, ej heller dets politik, ligesom det heller ikke kan genfindes i de »socialdemokratiske« økonomiske organers betragtninger (Det økonomiske Råd og DØRs Sekretariat).

Med hensyn til strukturpolitikken gælder det for venstrekeynesianerne, at de trods alt forsøger at bestemme en række fysiske, materielle størrelser, dvs. implicit forsøger at formulere en sammenhæng mellem værdi og materialitet, hvilket Keynes ikke gør. Sammenhængen mellem værdi og materialitet er efter vor opfattelse netop det, der karakteriserer venstrekeynesianske strukturbetragtninger i modsætning til de keynesianske, hvor strukturbetragtningerne eksplicit udelukker de materielle enheders betydning. Hos Keynes er »strukturforskydninger« kun forskydninger mellem kapitalstørrelser, især mellem rentebærende kapital og produktiv kapital i deres pengeform og anlægsgfære. Hos venstrekeynesianerne opereres der omvendt med bestemte relationer mellem den fysiske produktions forskellige afdelinger, man arbejder ud fra implicite antagelser for

cialiseringsudvalget' (1944) til den egentlige venstrekeynesianisme slog igennem som konkret politik«. (s. 205)

76. Deutschmann, op.cit. s. 63.

at kunne kvantificere den osv. Og denne samtænkning af materialitet og værdi er principielt og teoretisk umulig inden for den keynesianske, »monetært« baserede betragtningsmåde.⁷⁷

Dette er sådan set også nok til at sandsynliggøre, at der ikke er tale om egentlig strukturpolitik i det danske socialdemokrati, hverken i dets program eller politik. Det er også betragtninger, som stort set er fremmede for Det økonomiske Råd.⁷⁸

Med hensyn til den *kriseregulerende reformisme* skal vi nedenfor vise, at der i det danske socialdemokratis krisepolitik stort set ikke indgår keynesianske elementer: hvis der overhovedet er sådanne, er de tilfældige. Det er måske teorihistorisk korrekt at forbinde socialdemokratiernes udvikling med den keynesianske revolution, men det er ikke historisk virkeliggjort i den danske udvikling.⁷⁹

Karakteristisk for det danske socialdemokratis opfattelse i 1930'erne er derimod planøkonomien, som ikke er spor »uforimidlet«.⁸⁰ Planøkonomien er for socialdemokraterne konkret indløst i landbrugspolitikken, og problemet bliver senere, hvordan den planøkonomiske løsning kan generaliseres til større dele af samfundet. Men først skal vi se på den *klassiske reformisme*.

2. Den klassiske reformismes løn teori

Den klassiske reformisme er præget af uklare forestillinger om »både kritikken af kapitalismen og opfattelsen af socialismen«. Først Hilferding bringer med sin bog om Finanskapitalen en sammenhængende reformistisk strategi, baseret på en analyse af de strukturelle forandringer i kapitalismen, ind i de europæiske socialdemokratier.

77. Den er derimod karakteristisk for den strømning af neoklassisk økonomi, som igen begynder at dukke op midt i 1960'erne internationalt set, »grundlagt« af R. M. Solow fra USA. Et tydeligt eksempel på samtænkningen af materialitet og værdi finder man i den ligeledes neoklassisk inspirerede uddannelsesøkonomi. Jvf. W. Hoffmann, *Theorie der Wirtschaftsentwicklung*, Berlin 1971, s. 256 ff. i reprint samlebåndet: *Sozialökonomische Studietexte*, u.å.

78. Derimod findes der yderst uformulerede tendenser til strukturpolitiske overvejelser omkring den fysiske planlægning, første gang i 1962 i Zoneplan for Danmark, senere fra regeringens planlægningsudvalg i 1972 og iøvrigt omkring perspektivplanlægningens forskellige fremstillinger. Alt dette er dog endnu sporadisk og dukker under alle omstændigheder ikke op før slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne.

79. Jfr. også K. Phillip: *Den danske Kriselovgivning 1931-38*, Kbh. 1939, hvor den ikkeeksisterende keynesianisme også vises.

80. Berg m.fl. op.cit. s. 193.

Selv om Hilferding alt i alt er reformist, skal man »dog ikke overse, at Hilferding repræsenterer en radikalisering indenfor den reformistiske del af socialdemokratiet, idet han i modsætning til f.eks. Bernstein fastholder en indholdsmæssigt bestemt overgang til socialismen...«⁸¹ Radikaliseringen ligger i, at Bernstein forestiller sig socialismen som en tilsidesættelse af de anarkiske tendenser i kapitalismen, dvs. en styrkelse af de kapitalistiske planelementer, som nærmest bliver ensbetydende med socialisme, mens Hilferding angiver både økonomiske og politiske forudsætninger for en overgang til socialismen. Disse er begrundet i kapitalismens forandrede karakter som finanskapitalisme – i modsætning til fri-konkurrencekapitalisme – hvor finanskapitalen som en ny kapitalform selv har frembragt en grundlæggende strukturering (socialliseringsformer), som – hvis den kan kontrolleres – vil give samfundsmæssig kontrol over produktionsanarkiet.

Ovenstående er nogenlunde et referat af de fire forfatters fremstilling af den teoretiske brydning mellem Bernstein og Hilferding. De giver dog ikke noget klart svar på spørgsmålet om denne brydnings betydning i det danske socialdemokrati, men man fornemmer i fremstillingen implicitte antagelser om, at Hilferdinglinjen var den mest fremtrædende i det danske socialdemokratis udvikling i hvert fald efter 1. Verdenskrig. Således refereres der til det socialdemokratiske socialiseringsprogram af 1919 og de enkelte fagforbunds egne socialiseringsforslag.⁸²

Vi skal ikke gå ind i debatten om forholdet mellem de forskellige fraktioner i SPD og deres respektive indflydelser på det danske socialdemokrati.⁸³

Vi vil derimod gennem en analyse af et element i den hilferdingske teori – lønteorien – forsøge at vise at de samme teoretiske forståelser som her kommer til udtryk også formuleres i den borgerlige teori og i det danske socialdemokrati. At der altså er tale om en selvstændig og samtidig udvikling af økonomiforståelsen. At der således også på andre politikforståelsesområder kan være tale om en udvikling, som ikke tager sit udgangspunkt i en bestemt folkning hhv. revision af Marx, men derimod i overfladeformerne som de fremtræder. At Bang ikke er tilhænger af Bernsteins linie fordi hans kriseopfattelse (modsatningen mellem anarki og planlægning) er den samme. Og at det danske socialdemokrati ikke senere er med på Hilferding linien, fordi det formulerer lignende opfattelse i spørgsmålet omkring arbejdsloønnens størrelse og regulering.

81. Ibid. s. 182.

82. Ibid. s. 183.

83. Vi er således et godt stykke enige i den mere udførlige fremstilling af denne problematik som gives af Hansen og Torpe jvf. f.eks. s. 33 ff. og 63 i: Socialdemokratiet, op.cit.

Vi skal forsøge at vise at tilslutningen finder sted fordi Hilferding ud fra en socialdemokratisk tilgang formulerer de politiske konsekvenser af den neoklas-siske løn teori – altså den overfladefixerede forståelse.⁸⁴

Lad os kort se på hvad den organiserede kapitalisme betyder:

- a. at finanskapitalen har struktureret produktionsstrukturen på en principielt socialistisk, dvs. ikke-anarkisk måde, således at selve produktionen er reguleret og planlagt. Overfor de socialistiske produktionsprincipper står dog stadig visse anarkiske elementer på markedet, men de bliver færre og færre, fordi finanskapitalen kan regulere udbuddet i overensstemmelse med afsætningsmulighederne. Er priserne eksempelvis for lave, holder den produkter tilbage fra markedet, indtil priserne stiger igen.
- b. finanskapitalen lader sig regulere gennem staten, dvs. gennem de parlamentariske styreform. Overfor staten som »samfundets bevidste organ« er det antallet, der tæller, dvs. arbejderklassen må gennem enhed (i socialdemokratiet) overtage statsmagten for at kunne regulere sig frem til socialismen.
- c. også lønnen er blevet en reguleret faktor med den nye kapitalisme. I første omgang bestemmes lønnen af organisationernes styrke, i anden omgang bestemmes lønningssposens indhold af staten. Lønnen er blevet til en »politisk« løn, bestemt af skatter og sociale ydelser. – Hvis man skelner mellem nominalløn og realløn, kan Hilferdings position gøres klarere.

Nominallønnen bestemmes af organisationernes magt – ikke af arbejderklassens reproduktionsværdi eller kapitalens akkumulationsbevægelse. Reallønnen bestemmes som den politiske løn af staten.

Man kan således sige, at der indgår to elementer i Hilferdings politiske programmatik: teoretisk er det kapitalismens forandrede struktur, som i sig frembyder nye politiske muligheder, og politisk er det den statslige lønregulering, den »politiske løn« dvs. de forskellige socialstatselementer. Her skal vi kun se nærmere på den politiske løn.

I Finanskapitalen giver Hilferding sin analyse af fagforeningskampens betydning for lønstørrelsen og en analyse af denne kamps muligheder og grænser.⁸⁵ Hele fagforeningskampen har gennemløbet tre stadier.

»I det første står den enkelte fabrikant over for de enkelte arbejdere. I det andet kæmper den enkelte fabrikant mod arbejdernes organisation; i det tredje stadium står arbejdsgiverorganisationerne som helhed overfor arbejderorganisationerne.«⁸⁶

84. Udgår.

85. Rudolf Hilferding: Das Finanzkapital, Frankfurt 1968, s. 479-498.

86. Ibid. s. 479.

Fagforeningernes funktion er ifølge Hilferding generelt at ophæve arbejdernes indbyrdes konkurrence på arbejdsmarkedet, dvs. skabe et monopol på udbudet af arbejdskraft. Fagforeningerne udgør således den monopolform (udbudskontrol) som Hilferding kalder et »kontingenteringskartel«.

Hvis monopoliseringen gennemføres, vil prisen på arbejdskraften blive rykket ud af udbud-efterspørgselsmekanismen, hvilket betyder, at »prisen er det givne, nemlig fastsat af fagforeningernes vilje, og udbudet må rette sig efter prisen; prisen må ikke rette sig efter udbud og efterspørgsel.«⁸⁷

Som for alle andre monopoler er forudsætningen for fagforeningerne også den mest fuldkomne markedskontrol, hvor polariteten mellem beskæftiget og ubeskæftiget er den største hindring. Hvis den ubeskæftigede kan bringes til at sætte arbejdernes klasseinteresser over sine individuelle interesser, vil prisen på varen arbejdskraft ene og alene være bestemt af fagforeningernes vilje. – De økonomiske love er allerede her forvandlet til magtsociologiske relationer, dels mellem fagforening og enkeltarbejder, dels mellem fagforeningsorganisation og arbejdsgiverorganisation.

Indholdsmæssigt angår fagforeningskampen arbejdsresultatet, dvs. fordelingen af den producerede nyværdi på et år: $v+m$. Eftersom produktets værdi er $k+v+m$ vil en forøgelse af v på m 's bekostning samfundsmæssigt set ikke føre til en fordyrelse af produkterne.⁸⁸ I enkelte produktionsgrene vil en lønforhøjelse dog altid som kostprisforøgelse føre til prisstigninger og til en formindsket gennemsnitsprofitrate.

»Set med arbejdsgivernes øjne drejer fagforeningskampen sig om profitraten, og om lønstørelsen, set ud fra arbejdernes standpunkt. *Fagforeningskampen kan aldrig være en kamp om overvindelse af selve kapitalforholdet, udbytningen af arbejdskraften.* (/) Kampen om den fuldstændige afskaffelse af udbytningen falder således uden for de rammer, som de rent fagforeningsmæssige opgaver sætter; (massestrejken) er ikke en kamp mod arbejdsgivernes økonomiske position, men en magtkamp for arbejderklassen som helhed mod bourgeoisie's magtorgan, staten. (/) Denne politiske opgave kan aldrig være fagforeningernes opgave som sådan, men kan kun stille den fagforeningsmæssige organisationsform til tjeneste for proletariatets politiske kamp.«⁸⁹

Hermed er een af de væsentlige strategiske konceptioner i den reformistiske organisationsmodel skitseret: partiet almengør arbejderklassens samlede interesser og fører kampen på tværs af den tendentielt »spontaneistiske« arbejdspladskamp, som ikke kan generaliseres i sig, og dets mål er den politiske magt: staten. Heroverfor fører fagforeningen den økonomiske, bedriftsnære kamp,

87. Ibid. s. 480.

88. Ibid. s. 483.

89. Ibid. s. 484 f. Vores fremhævelse.

men da den også tendentielt vil kunne falde tilbage i varetagelse af gruppe-mæssige særinteresser (f.eks. faglærte over for ufaglærte) må den også afstå fra at drive politik. Eller som Hilferding siger det: fagforeningskampen kan i modsætning til det, som syndikalisterne foregøgl arbejderne, aldrig være rettet mod afskaffelsen af selve udbytningsforholdet, men kun være et middel i partiets politiske kamp.

Hvad skyldes dette? Bl.a. – stadig ifølge Hilferding – at den bedriftsnære, syndikalistiske kamp er blevet løbet over ende som kampmulighed af selve kapitalismens udvikling. Først stod enkeltarbejderne over for de enkelte fabrikanter. Gennem dannelse af fagforeninger udelukkede de deres indbyrdes konkurrence, og i udviklingens næste fase stod de enkelte fabrikanter over for organiserede arbejdere. Dette var en fase, hvor arbejderbevægelsen var sejrrig, fordi deres organiserede magt oversteg enkeltfabrikantens hver gang (omgangsskruen). Men med den almindelige kapitalkoncentration og centralisering udelukkedes konkurrencen mellem enkeltkapitalerne, og kapitalismen blev »organiseret«. På denne basis – udelukkelse af konkurrencen, i hvert fald som tendens – blev fabrikanterne som et resultat af arbejderorganiseringen også organiseret i arbejdsgiverforbund, og i denne tredje fase står arbejdsgiverorganisationerne som sådan over for fagforeningerne, og her i »denne kamp fra de samlede arbejdsgivers side mod fagforeningerne er arbejdsgiverorganisationerne ofte de stærkeste«. ⁹⁰

Til gengæld giver denne udvikling også lønkampen en »stadigt større, almen social og politisk betydning«. Hele produktionen kan jo lammes gennem selv mindre strejker på grund af produktionens gensidige afhængighed mellem fabrikker og brancher.

»Fagforeningskampen vokser dermed ud af sin egen sfære og fra at være et anliggende for de umiddelbart berørte arbejdsgivere og arbejdere bliver den til samfundets almene anliggende, dvs. til et politisk fænomen. (/) Problemet omkring lønforhøjelse og profitreduktion bliver til et spørgsmål om magt (/) og jo større magtforskydningen har været til arbejdsgivernes fordel, desto vigtigere er det for arbejderklassen at sikre sig den størst mulige indflydelse i den politiske repræsentation – en repræsentation, der uafhængigt og hensynsløst fremfører arbejderinteresser over for arbejdsgiverinteresserne og hjælper førstnævnte til sejr.« ⁹¹

Det uafhængige arbejderpartis politik bliver således »til en politik, der søger at repræsentere alle arbejderes klasseinteresser i deres totalitet, hvorved kampen vokser fra at være en kamp inden for det borgerlige samfund til en kamp mod det borgerlige samfund«. ⁹²

90. Ibid. s. 489.

91. Ibid. s. 496-97.

92. Ibid. s. 499.

Indholdet i den politiske kamp mod kapitalismen er således økonomisk en kamp om fordelingen af nyværdien af det årligt skabte produkt, $v + m$. Det første middel i denne kamp er fagforeningernes lønkamp: kampen om nyværdien »fremstår umiddelbart som en kamp om arbejdskontrakten og fortsætter i kampen om statens økonomiske politik«,⁹³ som er partiets grundlag.

Perspektivet i lønkampen er ikke alene, at en sejrrig lønkamp med mange forhøjelser vil forbedre levevilkårene for den beskæftigede del af arbejderklassen. Den vil ydermere skabe mere beskæftigelse.

»Jo større arbejdslønnen er, desto større er den del af nyværdien, som umiddelbart udgør en efterspørgsel efter varer, dvs. efter konsumtionsmidler. Men udvidelsen af konsumtionsmiddelindustrien, færdigvareindustriene overhovedet, betyder en udvidelse af de sfærer, der alment har en lavere organisk sammensætning, dvs. industrier med en stor arbejdsskabende mulighed ('Arbeitsfassungsvermögen'). Dette forårsager en hurtig stigning i efterspørgslen efter arbejde og dermed en gunstigere stilling for arbejderne på arbejdsmarkedet, en styrkelse af fagforeningsorganisationen og forbedrede muligheder for sejr i nye lønkampe.«⁹⁴

På sin tale om socialdemokratiets opgaver på partikongressen i Kiel i 1927 formulerer Hilferding endnu et element i løndannelsen, nemlig princippet om »den politiske løn«, der er en realitet under den organiserede kapitalisme:

»Men det nye og vigtige er statsreguleringen på det område, som umiddelbart påvirker proletariats skæbne, nemlig arbejdsmarkedet. Takket være revolutionen (den fejlslagne tyske forf.) har vi fået arbejdsløshedsforsikringen. Den er ensbetydende med en ganske bestemt regulering af udbud og efterspørgsel på arbejdsmarkedet. Gennem overenskomstsyste­met og voldgiften har vi i dag *en politisk lønregulering og en politisk arbejdstidsregulering*. Arbejderens personlige skæbne bliver bestemt af den politik, som staten fører. (/) Vi må mejsle ind i enhver arbejderhjerne, at *ugelønnen er en politisk løn* og at spørgsmålet om, hvorledes lønnen ser ud, når ugen ender, afhænger af styrken af arbejderklassens parlamentariske repræsentation, dens organisationers styrke og af magtforholdene uden for parlamentet.«⁹⁵

93. Ibid. s. 499 – Det er karakteristisk for en meget stor del af arbejderbevægelsens »Gründerperiode« at fagforeningerne ikke umiddelbart vil afstå fra at kæmpe politisk og kun kæmpe økonomisk.

Den socialdemokratiske organisationsmodel med arbejdsdelingen mellem fagforening og parti – eller økonomi og politik – måtte i en lang periode kæmpe mod syndikalistiske tendenser i arbejderbevægelsen. I Danmark har socialdemokratiet først vundet hegemoni op mod verdenskrisen, hvilket selvfølgelig også præger reformismediskussionen. Jfr. f.eks. J. Olsen/B. Schoubye: Reformpolitik eller revolution – Kilder til belysning af brydninger i dansk arbejderbevægelse 1908-22, Kbh. 1973 som samler en række dokumentarisk materiale om forholdet mellem socialdemokrater og syndikalister.

94. Hilferding, op.cit. s. 499.

95. Hilferding, Die Aufgaben der Sozialdemokratie in der Republik. Protokoll des SPD-parteitages in Kiel 1927, s. 165-184.

Som en faktor, der er bestemt af politiske faktorer, styrke, organisationsgrad osv. bliver arbejdslønnen hos Hilferding bestemt udelukkende af det sociale magtforhold mellem arbejderbevægelsens uafhængige parti og dets modstander. Dette blev i hvert fald det tyske socialdemokratis officielle standpunkt i løbet af 1920'erne. Hvad værre er, er at man herved også forlader værdiloven, i hvert fald for så vidt angår arbejdskraften. Dens pris – lønnen – er jo kun bestemt af organisationsstyrke. (Vi skal senere se, at det er indholdsmæssigt identisk med den neoklassiske økonomis opfattelse).

Hilferding er selvfølgelig ikke den eneste af de tyske socialdemokrater, der formulerer lønteorien som en magt teori. Faktisk er han kun toppen af isbjerget, og er her kun valgt som repræsentant for denne del af den reformistiske teori-dannelse.⁹⁶

Men når arbejdslønnen ikke længere reguleres af værdiloven, må man spørge om arbejdskraften fortsat er en vare? Det kan kun besvares benægtende, fordi det jo netop er fagbevægelsens opgave i videst mulig omfang at fjerne dens varekarakter. Når værdi-prismekanismen tendentielt ophæves, må reguleringen ske på anden måde: gennem etablering af retsforhold. Karakteristisk er her den socialdemokratiske kamp for at få udbygget alle retlige organisationsformer inden for produktionssfæren: voldgiften, som ses som en stor sejr; arbejdsretten og de kollektive aftaler. En samtidig forfatter har gennemgået den socialdemokratiske løn teori i slutningen af 1920'erne og sammenfatter den socialdemokratiske opfattelse i 4 teser:

1. Arbejdslønnen er et politisk fænomen. Den bestemmes af forholdet mellem klassekræfterne.
2. I hvert fald i den moderne økonomi findes der ikke en lov for arbejdskraftens værdi.
Virkeligheden har vist, at denne lov ikke er rigtig. Marx, der i dette spørgsmål fulgte klassikerne, har taget fejl ligesom de gjorde.
3. Selv om arbejdskraftens varekarakter ikke er helt destrueret, er denne proces dog igang, og den kan gennemføres ved arbejderorganisationernes vilje.
4. Også inden for det kapitalistiske samfunds rammer kan der ske en ubegrænset forbedring af arbejderne situation.⁹⁷

96. At dette er tilfældet dokumenteres grundigt i W. Müller og C. Neuss, Socialstatsillusionen og modsigelsen mellem lønarbejde og kapital, i Socialstat og blandingsøkonomi, udgivet af DSF, København 1974.

97. Kriwizki: Die Lohntheorie der deutschen Sozialdemokratie i: Unter dem Banner des Marxismus Berlin 1929, s. 385. Her citeret efter Reprintudgaven, Politladen, Erlangen 1970.

Konkluderende anfører Kriwizki, at her »fuldbyrdes 'overgangsperiodens' økonomik, den gradvise udvikling væk fra kapitalisme og en tilnærmelse til socialismen, juridisk gennem arbejdsretten, økonomisk over produktionsdemokratiet og det økonomiske demokrati.«⁹⁸

Hvis der alligevel skulle være en lille rest af værdilovsbestemmelse tilbage i samfundet dengang, skulle man forvente, at en stadig succesfuld økonomisk kamp med lønforhøjelser efterhånden vil indsnævre profitten så meget, at der vil opstå profitabilitetskriser. Men – forsikrer F. Tarnow os – som var leder i den tyske socialdemokratiske fagbevægelse – det er slet ikke nødvendigt. Allerede indenfor det kapitalistiske samfunds rammer har arbejderne ret til at kræve forbedrede leveforhold, dvs. lønforhøjelse. Denne mere retfærdige fordeling skal blot svare til »produktionsevnen«. Og iøvrigt er en mere retfærdig fordeling også gavnlige for kapitalisterne, fordi den forbedrer konsumeviden. Netop i årene omkring 1927 var der som følge af en stor vækst i produktivitet udviklingen en helt disproportional udvikling mellem produktion og konsumtion, eller som Tarnow siger »forbruget lå langt efter produktionen«. Derfor skal arbejdslønnen forøges, og det kan ske uden at gøre indhug i merværdien, fordi lønnen er kun én af mange omkostningsfaktorer: når lønnen forøges, skal de andre omkostningsfaktorer blot formindskes tilsvarende. Der skal med andre ord rationaliseres. Arbejderbevægelsen stiller sig positivt overfor rationaliseringsbestrebelse for de muliggør det, som iflg. Tarnow er fagforeningernes mål: en forøgelse af lønnens andel af omkostningsfaktorerne.

»Det drejer sig ikke om at der skal fremtrylles en større lønfond af den blå luft, men blot om en anden fordeling af nationalproduktet til fordel for lønnen. *Lønandelen* af tilblivelsesomkostningerne og af varepriserne skal forøges, og det kan ske ved at sammenpresse de andre omkostningsfaktorer.«⁹⁹

Lønforhøjelsen fundes således i en formindskelse af de forskellige omkostninger, f.eks. gennem forbedret arbejdsorganisation, forbedret teknik, økonomisering med den konstante kapital og med produktionens ekskrementer (Marx) – eller alt i alt rationalisering.

Gennem rationalisering bliver lønforhøjelserne således kapitalistisk mulige, dvs. at de kan foregå uden profitformindskelse. Her ser vi altså en omfortolkning af lønteorien fra Hilferdings Finanskapital til slutningen af 1920'erne. Videre vil lønforhøjelserne ikke alene være et gode for arbejderklassen, men også for samfundet som sådan og for kapitalisterne. Dette

98. Ibid. s. 386.

99. F. Tarnow: Warum Arm sein?, Berlin 1928, s. 71. Her citeret efter Kriwizki, op.cit. s. 394.

skyldes, at lønforhøjelser vil udvide det nationale marked, hvorfor kriserne kan forhindres eller mildnes – for så vidt som de er underkonsumtions/disproportionalitetskriser.¹⁰⁰

3. Den borgerlige »neoklassiske« løn teori

I dette andet afsnit om løn teorien, skal vi se lidt nærmere på den opfattelse af lønbestemmelsen og lønstigningens konsekvenser, som repræsenterer for den sk. neoklassiske økonomi fremlægges. Der vil på samme måde som ved gennemgangen af den socialdemokratiske reformismes opfattelse blive tale om en gennemgang af enkelte, typiske repræsentanter. Men først en generel præsentation af hele problematikken.

De strukturforandringer i kapitalismen, som Hilferding analyserer, påvirkede også hele den økonomiske teori. For løn teoriens vedkommende drejede det sig fra århundredeskiftet og frem om at analysere, hvorledes løndannelsen blev påvirket dels af den nye efterspørgselsmagt, som de store overlegne virksomheder og virksomhedsforbund havde, og dels den modmagt, som de opståede massefagforbund havde. Desuden skulle man bestemme de kollektive overenskomsters betydning og statens indgreb i løndannelsen på arbejdsmarkedet. Tugan-Baranowskij, som sådan set hverken var neoklassiker eller marxist, formulerer i 1913 problemstillingen meget klart. Det er for ham at se forkert at blande fordelingsteori og værditeori sammen; i fordelingsteorien bør man aldrig se bort fra de sociale magtforhold:

100. Denne kapitalismens perpetuum mobile som socialdemokraterne her får konstrueret, er allerede blevet vurderet og karakteriseret af Marx: tautologi. »Det er en ren tautologi at sige, at kriserne opstår af mangel på betalingsdygtigt forbrug eller på betalingsdygtige forbrugere. Andre former for forbrug end den betalende kender det kapitalistiske system ikke, når man ser bort fra sub forma pauperis (fattiglemmer) eller »tyveknægtenes«. At varer ikke kan sælges, betyder ikke andet end at der ikke findes betalingsdygtige købere til dem (uanset om varerne i sidste instans købes til produktiv eller individuel konsumtion). Vil man imidlertid give denne tautologi et skær af dybere mening ved at sige, at arbejderklassen får en for ringe del af sit eget produkt og at ondet kan afhjælpes, så snart den får en større andel af det, dvs. arbejds lønnen stiger, så er dertil kun at bemærke, at krisen hver gang forberedes i en periode, hvor arbejds lønnen stiger generelt, og hvor arbejderklassen faktisk får en større andel af det årsprodukt, der er bestemt til konsumtion (/). Det kunne altså se ud til, at den kapitalistiske produktion indbefatter betingelser, uafhængige af god eller ond vilje, der kun forbigående tillader hin relative prosperitet for arbejderklassen og kun som en stormfugl, der bebuder krise.« Kapitalen, 2:2, s. 527-28.

En systematisk oversigt over den teoriehistoriske udvikling i krisediskussionen findes i øvrigt hos Anwar Shaikh, Eine Einführung in die Geschichte der Krisentheorien, i: Prokla 30, Berlin 1978, s. 3 ff.

»Processen, hvori det sociale produkt fordeles mellem forskellige samfundsmæssige klasser, der er intimt forbundet med den kapitalistiske økonomiske proces, er (/) ikke en simpel bytteproces, men derimod et kompliceret resultat af kampen mellem de sociale klasser om den største del af det samfundsmæssige produkt – en kamp, hvor de kæmpende klassers magt er højst ulige«. ¹⁰¹

Den gennemsnitlige lønhøjde bestemmes her af to faktorer: 1) Det samfundsmæssige arbejdes produktivkraft og 2) arbejderklassens sociale magt. Produktivkraften udgør overgrænsen for lønstørrelsen, dvs. at der er et punkt, hvor profitten forsvinder og totalproduktet ($v+m$) bliver løn; undergrænsen er arbejderens fysiske eksistensminimum. Mellem disse to grænser fastlægges den faktiske løn efter »arbejderklassens sociale magt«. Disse betragtninger hos Tugan-Baranowskij afspejler det forhold, som mange af datidens økonomer beskæftigede sig med: lønstørrelsens *teoretiske* ubestemthed. Fagforeningernes mellemkomst sætter andre grænser for løndannelsen end den neoklassiske grænsenyttebetragtning. I stedet for at kunne bestemme et bestemt punkt for løndannelsen, kan man nu kun bestemme en *kontraktzone*, inden for hvilken de sociale klasser – eller kontrahenter – må kæmpe om den endelige lønfastlæggelse. En ny variable i løndannelsen bliver således »the propensity to fight«. John R. Hicks har formuleret den mest kendte model for en arbejdskampbestemmelse af lønnen, og den skal vi se lidt nærmere på. ¹⁰² Hos Hicks er

»teorien om lønbestemmelse på et frit marked simpelthen et særligt anvendelsesområde af den almene værditeori. Lønnen er prisen på arbejdet; den er derfor – hvis den ikke påvirkes – bestemt ligesom alle andre priser af udbud og efterspørgsel.« ¹⁰³

Det er dog således, at udbud og efterspørgsel på arbejdsmarkedet er underlagt særlige forhold, hvorfor man må udarbejde en speciel løndannelsesteori. Men abstrakt set kan man tale om den udbuds- og efterspørgselsbestemte pris på arbejdet, og den vil udgøre en ligevægtsløn, der modsvarer grænseproduktet af arbejdet. Denne ligevægtsløn er samtidig den »retfærdige« løn. Problemet er, at der ikke hersker fuldkommen konkurrence på arbejdsmarkedet, fordi arbejderne har sluttet sig sammen i fagforbund, som gennem strejke og strejketrussel kan fremtvinge en højere løn end den retfærdige ligevægtsløn.

101. M. Tugan-Baranowskij: *Soziale Theorie der Verteilung*, Berlin 1913, s. 42.

102. Vi følger her Werner Hoffmans fremstilling i: *Einkommenstheorie*, Berlin 1971, s. 243 ff. citeret efter reprintsamlebåndet: *Sozialökonomische Studententexte*, u.å.

103. John R. Hicks: *The Theory of Wages*, London 1964, s. 1, her efter Hoffmann, op.cit. s. 244.

»Når en fagforening kræver lønforhøjelse eller går imod en lønnedsettelse, står arbejdsgiveren over for følgende alternativer: enten må han betale højere lønninger end han ville have gjort af egen drift (og det betyder generelt bagefter en forringelse af hans profit), eller også må han acceptere det umiddelbare tab, som sandsynligvis vil blive resultatet af en arbejdsnedlæggelse. Under alle omstændigheder er han dårligere stillet end hvis hans folk ikke havde slået sig sammen. Men som regel vil et af alternativerne give mindre tab end det andet. Hvis en nægtelse synes at være mindre omkostningsfyldt end en accept af lønforhøjelsen, så vil han gå imod; hvis en accept synes at være billigere, så vil han acceptere fagforeningens ønsker.«¹⁰⁴

Ud fra denne betragtning kan Hicks opstille en model over sammenhængen mellem omkostningsstigning som følge af accept af lønkravet og tab som følge af arbejdsnedlæggelse. Jo højere lønkravet er, desto større vil arbejdsgiverens tilbøjelighed til at gå imod det være. Jo større tabet som følge af strejke bliver, desto større vil hans tilbøjelighed til at acceptere lønkravet være. Hermed kan man udforme en »employer's concession curve«, som afspejler hans relative fordele ved enten at give efter eller gå imod. På samme måde gælder det for fagforeningen, at dens modstand er afhængig af størrelsen af den løn, som arbejdsgiveren kan tilbyde. For fagforeningen kan man dermed opstille en »resistance curve«, og den optimale løn vil da ligge i det punkt, hvor de to kurver skærer hinanden. Dermed mener Hicks at have vist, at man til alles fordel kan udligne interesserne og forhandle i stedet for at strejke:

»Denne analyse lægger op til en antagelse, der svarer til den faktiske almene praksis i aftalesystemet i England, nemlig at den bedste vej til at mindske sandsynligheden for strejker er indførelse af samtaler mellem arbejdsgivere og fagforeninger; her skal samtalerne føres officielt tilstrækkeligt længe og ikke afbrydes pludseligt, samt foregå så hyppigt, at begge sider får en bedre forståelse for den anden sides situation. Denne ide betyder: voldgiftskommissioner og organer til fælles orientering.«¹⁰⁵

Hicks lægger således helt utvetydigt op til en 'industrial peace', hvor den fælles rationalitet for både arbejdsgiver og fagforening ligger i grænseproduktivtetsprincippet, der vil kunne bringe selv den mest kampberedte fagforening til fornuft. For store lønkrav vil jo føre til at beskæftigelsen må vige, fordi lønstigningen ikke gør det muligt for arbejdsgiveren at beskæftige det samme antal arbejdere på grund af sammenhængen mellem grænseafkast (marginalafkast) og marginalløn.

Summarisk kan man sige, at Hicks viser, hvorfor – nemlig ud fra ligevægtslønnen – et aftalesystem kan føre til størst mulig løn, størst mulig beskæftigelse og opretholdelse af kapitalprofitten på en og samme tid. Hicks har ikke beskæftiget sig direkte med sammenhængen mellem lønniveau og beskæftigelse, men forudsat et grænseproduktivtetsprincip i denne relation. Denne problemstilling

104. Hicks, op.cit. s. 140 f., her efter Hoffmann s. 245.

105. Hicks, op.cit. s. 147, Hoffmann s. 247.

skal vi lade A. C. Pigou belyse, også som repræsentant for neoklassikerne. Vi har tidligere set fagforeningsteoretikernes argumentation – repræsenteret ved F. Tarnow og til dels Hilferding – hvor kernen var, at en højere løn måtte føre til en højere beskæftigelse, fordi den udvidede det nationale marked og de sektorer, som har generelt lavere organisk sammensætning. – Hos neoklassikerne er den generelle opfattelse, at der vil kunne opnås en ligevægtstilstand mellem udbud og efterspørgsel af arbejdskraft:

»Med en fuldstændig fri konkurrence mellem arbejderne og med fuldt bevægelige arbejdskraft (/) vil der altid være en stærk tendens til, at lønniveauet tilpasser sig til efterspørgslen på en sådan måde, at alle finder beskæftigelse.«¹⁰⁶

Den arbejdsløshed, som opstår, vil dermed kun være af friktionel art – dvs. en midlertidig »omstillingsarbejdsløshed«. Men desværre er der jo ikke hverken fuld bevægelighed eller konkurrence mellem arbejderne; tværtimod har fagforeningerne skabt et monopol på udbuddet af arbejdskraft. Derfor vil der under de betingelser altid være en vis form for arbejdsløshed eller »underbeskæftigelse«:

»Mangler den frie konkurrence mellem arbejderne, så kan den funktionelle relation mellem det betingede lønniveau og den givne efterspørgsel ikke være af den anførte simple art. Det mål, som lønniveauet i en vis grad styrer mod og som det ved stabile forhold også vil nå, udgør ikke nødvendigvis et niveau, som udelukker underbeskæftigelse. Niveauet kan endda være højere og indeholde en vis grad af underbeskæftigelse selv ved stabile forhold.«¹⁰⁷

Lønpolitikken, som dels omfatter fagforeningernes overenskomstpølitik og dels statens fastsættelse af minimallønsatser, går mod et lønniveau, som udelukker fuld beskæftigelse. Arbejdsløshedsforsikringen har ifølge Pigou også medvirket til at fastholde et lønniveau, som ligger over ligevægtsniveauet. På denne måde bliver arbejdsløsheden direkte et resultat af den lønpolitik, som fagforeningerne og staten driver. At arbejderne bliver arbejdsløse, er helt og holdent deres egen skyld – de skaber så at sige selv krisen gennem deres umådeholdne lønkrav:

»For at holde arbejdsløsheden på et lavt niveau, må fagforeningerne ikke betragte en god beskæftigelsessituation som en anledning til at kræve højere lønninger. De må *vælge* mellem højere lønninger og mindre underbeskæftigelse.«¹⁰⁸

106. A. C. Pigou: The Theory of unemployment, London 1933 s. 252 – her efter W. Hoffmann, op.cit. s. 251.

107. Ibid.

108. Pigou: Lapses from Full Employment, London 1945, s. 72. Der skal i øvrigt ikke megen fantasi til for at se præcis de samme argumenter i nutidens debat, f.eks. hos Glynn/Sutcliffe, Carsten Koch og Chr. Groth, jfr. Jens Brinch, Kapitalakkumulaton i Danmark II, i: Kapitalakkumulaton i Danmark efter 1940, 2 Diskussion og kritik, Kbh. 1975, s. 112f, s. 122f og note 28, s. 143.

I forhold til Tarnow er det åbenlyst, at Pigou udelukkende beskæftiger sig med lønnen som en mikroøkonomisk størrelse – altså som en omkostningsfaktor. Heroverfor betragter Tarnow den i langt højere grad makroøkonomisk ved at lægge vægt på arbejdslønnens købekraftaspekt. Det åbne spørgsmål vil her så blive, om en lønstigning virker stærkest ind på omkostningerne eller på efterspørgslen, og det vil være forskelligt efter konjunktursituationen. Samtidig gælder for Pigou, at selv i den mikroøkonomiske betragtning isoleres lønnen som den eneste omkostningsfaktor, hvor fagforeningsteoretikerne prøver at formulere en sammenhæng mellem løn og andre kostpriselementer i deres rationaliseringsbetragtninger.

Vi kan således konkludere, at løn teorien og forestillinger om lønkampen såvel indenfor den teoretiske reformistiske tradition i det tyske socialdemokrati som indenfor den neoklassiske økonomi formuleres med udgangspunkt i det borgerlige samfunds overflade. Der er ikke tale om at socialdemokraterne direkte overtager den borgerlige teori som følge af deres åndelige deroute, men om to parallelle teoriudviklinger, hvor lønkampen ses som en økonomisk og politisk kamp indenfor kontraktzonen hhv. fastlægges af den politiske magt. Rationalen i denne politik over for Pigous postulater om dens arbejdsløsheds-skabende effekter ligger i rationaliseringerne af industrien.

4. Den danske »klassiske« reformistetraditions kapitalisme- og socialisme opfattelse

Ligesom tidligere, vil det også her i denne gennemgang dreje sig om at fremstille det, som man kunne kalde det danske socialdemokratis politisk-teoretiske selvforståelse, dvs. forholdet mellem parti, fagbevægelse og samfundsmæssig udvikling, sammenhængen mellem dagsaktuelle politisk-økonomiske problemer og kampen for socialisme osv.¹⁰⁹

De temaer, som vi vil belyse, er dels den socialdemokratiske opfattelse af kapitalismens karakter eller udviklingstrin i Danmark – primært for

109. Det væsentligste kildemateriale er tidsskriftet »Socialisten«, Socialdemokratisk Tidsskrift, Udgivet af de socialdemokratiske partiforeninger, diskussionsklubber og arbejderne oplysningsforbund.

Hvorfor netop tidsskriftet Socialisten? Det skyldes især at analysen omhandler den *offentlige selvforståelse*, der omfatter dels de problemstillinger, som udspringer af partiets programmatisk grundlag, dels af dets parlamentariske politiske praksis. Samtidig skal og må den offentlige selvforståelse kunne fungere udadtil: den er – bortset fra valgoplæg – det grundlag, som socialdemokratiet skal styrkes på. Intern debat og udadvendt agitation eller måske snarere redegørelse for det socialdemokratiske standpunkt er netop indholdet af Socialisten.

at undersøge om Hilferdings opfattelse af den 'organiserede kapitalisme' er en relevant karakteristik af det danske socialdemokratis opfattelse – og dels opfattelsen af lønteorien. Desuden skal spørgsmål som rationaliseringen i industrien belyses.

Når det i »Efterskriftets« analyse af faserne i den danske reformismes udvikling hedder, at den revolutionære arbejderbevægelses forestillinger om en magtovertagelse gennem råd og socialisering af nøgleindustrier »kunne eksistere i socialdemokratiernes side om side med den mest 'uskyldige' reformisme«,¹¹⁰ er det nok kun en partiel sandhed. Det er snarere sådan, at hovedparten af disse forestillinger især trivedes uden for det danske socialdemokrati bl.a. i ungdomsbevægelsen og i den syndikalistiske fagopposition. De fire forfattere anfører direkte et forslag til socialisering i 1919 fra bryggeriarbejdernes fagforening – men glemmer, at bryggeriarbejdernes fagforening stod uden for det socialdemokratiske dominerede D.s.F. (De samvirkende Fagforbund). Allerede Septemberforliget i 1899, som jo længere jo mere fremstilles i den socialdemokratiske opfattelse som en sejr for arbejderbevægelsen, havde ført til en polarisering inden for fagbevægelsen. Det samme gjorde overenskomstaftalerne før 1. Verdenskrig, måske især overenskomsten i 1911, hvor DsF lægger op til at indgå 5-årige overenskomster, og hvor især syndikalisterne tordner mod dette »overgreb« på arbejdernes rettigheder.¹¹¹ – De brydninger og splittelser, som der længe havde været tale om i den danske arbejderbevægelse – udfordringen fra venstre – er efter vor opfattelse den væsentligste forklaring på socialdemokraternes socialiseringsdiskussion i 1919. Pragmatiske politiske vurderinger og ikke teoretiske er her det styrende for de danske socialdemokrater.

Socialiseringstankerne ligger bag vurderingerne af de nødvendige elementer i socialdemokratiets »Valg- og Aktionsprogram«, som vedtages på partiets 19. kongres i 1923.

Socialiseringen er jo et krav i partiets 10 år gamle program – det generelle program. Her på den 19. kongres indgår socialiseringskravet som et element i det dagsaktuelle valg- og aktionsprogram, hvis hovedindhold er en »dybtgående og effektiv Socialpolitik, en virkelig socialdemokratisk Politik«, som K. K. Steincke skriver.¹¹²

Karakteristisk for en virkelig social-demokratisk politik er dens socialistiske sigte:

»Det vil sige en politik, (/) der tilsigter Reformen af virkelig økonomisk Betydning med selve Samfundets Omdannelse som egentligt Formål – og ikke blot Smaaforbedringer i Sociallovgiv-

110. Berg m.fl. – op.cit. s. 183.

111. J. Olsen/B. Schoubye, op.cit. s. 9f.

112. K. K. Steincke: Realiteterne, i Socialisten, Kbh. 1923, nr. 10, s. 229.

ningen med forøget Understøttelse til Underklassen og forhøjede Indkomstskatter til Overklassen; thi ingen af disse Resultater kan, hvor demokratisk tiltalende og nødvendige de i og for sig er, i sig selv være et Formaal, ja, end ikke midler til Samfundets Omdannelse i socialistisk Retning.

Vil man denne Omdannelse, maa man derimod tilstræbe egentlige økonomiske Reforme, Reforme, som ved deres Væsen og i Kraft af deres Virkninger i hvert fald gradvis standser Udbygningens Kilder, hvad en forøget Indkomstskat ikke gør, og forøger Underklassens økonomiske Magt og Indflydelse, hvad en tiltagende 'Vælgerforsørgelse' ingenlunde gør – tværtimod!«. ¹¹³

Her er de nok mest centrale strategiske perspektiver i den socialdemokratiske politik angivet. Dybtgående reformer, der gradvis sætter bom for udbygningens kilder eller implicit: det kapitalistiske Danmark er endnu ikke modent til en egentlig omdannelse til et socialistisk samfund, men må dog kunne gøres tåleligt for »underklassen« indtil den store dag engang kommer. Ligeledes kan man også her se, at socialdemokratiet ikke er et snævert arbejderparti, men varetager hele underklassens interesser. Herfra er der ikke langt til 'folkepartiet'.

Der er hermed lagt op til en vurdering af socialdemokratiets opfattelse af sin egen klassebasis: arbejderparti eller folkeparti? Det spørgsmål vurderes i »Efterskriftet« således, at den økonomisk-politiske verdenskrises gennemslag i Danmark fører til en klassealliance mellem socialdemokratiet og bønderne, dvs. at socialdemokratiet herved forlader klassepartiet og bliver folkeparti. – Det er efter vores vurdering af de foreliggende anvendte kilder en indsnævrende fortolkning. Allerede fra århundredeskiftet – dvs. fra 'Systemskiftet' i 1901 og senere Det radikale Venstres dannelse – er der tale om en demokratisk *politisk* alliance med valgsamarbejde i form af valgforbund og gensidig valgstøtte mellem socialdemokratiet og det radikale venstre. En politisk alliance er selvfølgelig ikke nødvendigvis det samme som en klassealliance. Hvis det på den anden side er sådan, at socialdemokratiet i sin selvforståelse ikke er et snævert arbejderparti, men et bredt »folkeligt« parti, er der selvfølgelig heller ikke tale om at indgå klassealliancer. Det brede, folkelige grundlag for socialdemokratiet i Danmark udtrykkes her af Steincke med benævnelsen »underklassen«, og vores tese er, at denne underklasse er socialdemokratiets klassegrundlag i dets egen selvforståelse. Hvad er så underklassen? Det angiver partiets store teoretiker Gustav Bang i 1905 således:

»Igenem den politiske Bevægelse organiserer Arbejderne sig som et Klasseparti. Ligesom hvert af de øvrige Partier i de store Træk repræsenterer sit Lag af Befolkningen –

113. Ibid. s. 229.

Industrikapitalister, Godsejere, Gaardmænd – ledes af deres Interesser, varetager dets Tarv, saaledes træder et nyt Parti ind som Repræsentant for Arbejderklassen – Ordet taget i dets videste Forstand omfattende ikke blot de egentlige Lønarbejdere, men også den store Masse af de øvrige Smaakaarsfolk, der tjener deres Brød ved eget Arbejde og har Kapitalens Udbygning over sig.«¹¹⁴

Socialdemokratiets klassebasis er her ret entydigt fastlagt som ikke blot arbejderklassen i snæver forstand, men »de udbyttede klasser«.¹¹⁵

Denne opfattelse af socialdemokratiet som de »udbyttedes« parti viser sig at være den bærende for partiets praktiske politik, som hele tiden – i hvert fald erklæret – drejer sig om at forbedre levevilkårene for underklassen. Der er en meget livlig interesse i den socialdemokratiske debat for landbrugsspørgsmålet f.eks., hvor hovedproblemet er en udbygning af de jord- og udstykningslove, som partiet støtter i 1919. 1919-lovene har efter den socialdemokratiske opfattelse den væsentlige mangel, at den jord, som blev udstykket til smålandbrug – husmandssteder – generelt er af dårlig bonitet, dvs. giver husmændene en lav forrentning af deres eget arbejde i forhold til de større brug. – Underklassebasis er således en mere præcis karakteristik end klassealliance.

Men hvad er der så for reformer, der trods alt har et socialistisk sigte, dvs. indeholder en løsning af overgangsproblemerne? I og med at reformerne er elementer i en *politik* er de på forhånd indplaceret i det, som hos Hilferding blev formuleret som kampen om statens økonomiske politik. Hos Steincke er dette primært en skattepolitik med 8 »blomster i buketten«: 1) en grundværdiskat, der gradvis skal indføre den fulde grundskyld (»det afgørende i dette Punkt er dog ikke den Ekspropriation, der nævnes, men Kravet om Inddragning af Jordrenten ...«;¹¹⁶ 2) en boligskat, som gennem huslejeudligning skal kunne skabe en byggefond til nedsættelse af lejen i nybyggeriet; 3) de offentlige virksomheder, som ikke skal give overskud, men hvile i sig selv; 4) monopolaftgifter, som evt. vil kunne kombineres med en overtagelse af enkelte monopoler, f.eks. tobaksmonopolet og forsikringsmonopolet;

114. Gustav Bang: Den socialistiske Fremtidsstat, København og Kristiania 1905, s. 46.

115. Ibid. Disse klasser, der har det til fælles, at de er genstand for udbygning er: proletariatet inden for industrien (industrielle lønarbejdere og til dels småhåndværkere), proletariatet i handelen, omfattende handelsmedhjælpere og til dels småhandlende (»i mangfoldige københavnske Smaaforetninger der det hustruen, der passer Butikken, medens Manden gaar ud paa Arbejde« ibid. s. 22), samt endelig proletariatet i landbruget, nemlig småhusmænd og landarbejdere (ibid. s. 20-25).

116. K. K. Steincke: Skattespørgsmålet i Socialisten nr. 12, Kbh. 1923, s. 291 ff. Der kan måske være grund til at fremhæve, at Steincke på dette tidspunkt er at finde indenfor den kritiske venstrefløj, der blev i SD efter splittelsen. Se hans »Moderat eller radikal«, Kbh. 1919.

5) en progressiv indkomst- og formueskat; 6) en arveafgift; 7) indirekte skatter, men kun på luksusforbrug og 8) en skat på storforbrug.¹¹⁷

Skattepolitikken er ganske vist den primære, men kan jo ikke stå alene. Derfor skal den kombineres med en bank-, aktie- og børslovgivning, som kan forhindre spekuleringen. Endelig nævnes socialiseringen, hvor kongressen rejste spørgsmålet om den gradvise socialisering og bedriftsrådene som et problem. Ingen lovgivning, ingen praktisk politik på dette felt, kun en formålsangivelse: »på den ene Side vilde (de) tilsigte at skaffe det offentlige øgede Indtægter, på den anden at gavne Produktionen ved først og fremmest at gøre Arbejderne personligt interesserede i denne Trivsel.«¹¹⁸ Socialisering er tydeligvis udelukkende at betragte som et *finanspolitisk* instrument og ikke som et element i en overgangspolitik, baseret på en gradvis overgang til socialismen.

Hvorfor forlades overgangspolitikken så tidligt af det danske socialdemokrati? To mulige forklaringer står åbne. *For det første*, at socialdemokratiet fikses i dagsaktuelle krav, altså i en politisk pragmatik, som fjerner alle forestillinger om radikale, grundlæggende strukturforandringer af kapitalismen. Det er dog kun den ene del af forklaringen, men sikkert en temmelig relevant del. Hos Gustav Bang kan man se nogle af de betragtninger, som naturligt fører frem til denne pragmatisme. De udviklingslove, som gælder for kapitalismen generelt og for Danmark specielt, vil føre til, at større og større dele af befolkningen bringes ind under kapitalens udbytningsåg, og da socialdemokratiet er et parti, der er så langt til venstre som noget parti overhovedet kan komme (1905) vil denne del af Danmarks befolkning politisk set søge til socialdemokratiet. Man forudser således en absolut majoritet for socialdemokratiet i både folke- og landsting i løbet af en relativt kort periode – 20-25 år – i hvilken den danske kapitalisme modnes så meget, at flertallet af befolkningen er udbyttet. På denne baggrund er det tilstrækkeligt at reformere, dvs. skabe forbedrede levevilkår for de udbyttede lag, indtil socialdemokratiet står så stærkt, at det kan skride til mere radikale, socialistiske transformationer.¹¹⁹

117. K. K. Steincke: Socialdemokratisk Politik i: Socialisten 11/1923 s. 260. – Senere hedder det om dette spørgsmål, at en løsning af jordspørgsmålet skal løses gennem en jordværdibeskatning »kombineret med en Ekspropriationslov (i Baggrunden) ...«

118. Ibid. s. 260 f.

119. Gustav Bang, op.cit. især s. 96: »I alle kapitalistiske lande gaar Udviklingen for sig i samme Retning (/). Overalt er Bevægelsen saa ren og retlinjet, at man med temmelig Sikkerhed kan se, hvorledes det Tidspunkt nærmer sig, da Socialdemokratiet udgør Flertallet af Vælgerbefolkningen, kan besætte Flertallet af Rigsdagens pladser og bestemme Statsstyrelsens retning – alt under Forudsætning af, at de parlamentariske Regeringsformer og den almindelige Valgret overholdes.«

For det andet: I takt med at den politiske udvikling selv invaliderer denne »jernhårde« udviklingslov, forandres den teoretiske opfattelse inden for det danske socialdemokrati. Det fremgår af en serie artikler og analyser i 'Socialisten', at man ikke anser den danske kapitalisme for moden nok til overgangen til socialisme. Kapitalismen har så at sige ikke udlevet sig selv endnu. I Danmark er produktionen f.eks. ikke monopoliseret (koncentreret og centraliseret) i så høj grad, at man kan skride til en egentlig socialisering. Kun de mest monopoliserede industrier kan socialiseres, dvs. her kan en socialisering overhovedet diskuteres. (Jfr. Steincke). Derfor må socialdemokratiet i den praktiske politik ud over at forbedre underklassens leveforhold støtte kapitalismens udvikling op til et niveau, hvor alle kapitalismens produktivkræfter er fuldt udviklet. Denne opfattelse – reformer til lindring af nød og udbytning samt reformer til udvikling af kapitalismen som sådan – præger partiets opfattelse af alle politiske og økonomiske spørgsmål op gennem 1920'erne.

4.1. Det danske socialdemokratis opfattelse af lønkampen

Tendensen i den danske arbejderbevægelses udvikling er generelt etablering af en retlig regulering af forholdet mellem lønarbejde og kapital. Hvor Marx betragter fastlæggelsen af udbytningsbetingelserne som et forhold, hvor de to samfundsmæssige klasser står uforsonligt overfor hinanden, hvor ret står mod ret, hvorfor magten afgør hvilken ret, der skal sejre,¹²⁰ så ser de danske socialdemokrater ikke klasseforholdet som et uforenligt modsætningsforhold, et udbytningsforhold, men som et ulighedsforhold, hvor modsætningerne kan afbødes gennem kompromisset. Som en konsekvens heraf må kampen komme til at stå om en fælles retlig norm til regulering af de samfundsskabte uligheder. I dette perspektiv bliver Septemberforliget i 1899 en sejr for fagbevægelsen, fordi arbejdsgiverne tvinges til at anerkende fagbevægelsen som forhandlingspartner med ligeværdige interesser. Septemberforliget har som bekendt været den ene grundpille i reguleringen af kapitalforholdet, set som arbejdsforhold, lige op til i dag. Den anden grundpille gennemtvunges i 1908 efter en serie hårde arbejdskampe, og den indeholdes i »Norm for regler for behandling af faglig strid« samt lovene om »Den faste voldgift« og forligsmandsinstitutionen. Hermed er »Retsgrundlaget for Fagbevægelsen i vort Land« fastlagt.¹²¹

120. Jvf. Kapitalen, 1:2, s. 371f.

121. Chr. Sørensen: Fagbevægelsen i de sidste 25 Aar, i Socialisten 1928 nr. 7-8, s. 195. C.S. var sekretær og senere forretningsudvalgsmedlem i Dansk Arbejdsmandsforbund.

Det retsgrundlag som hermed er opnået består af en blanding af lovgivning og aftaler mellem organisationerne. I kampen for anerkendelsen af arbejdskraften som ligeberettiget forhandlingspartner/produktionsfaktor udvikles en opsplitning af kampen i en retlig reguleret del – de såkaldte retstvister – og en del, hvor ret stadig står mod ret og styrken afgør resultatet – de såkaldte interessetvister. Den herskende socialdemokratiske opfattelse ser retliggørelsen som en sejr:

»Hele dette Retssystem virker som en Beskyttelse af vore Overenskomster, og de gennem disse vundne Resultater har vore Fagorganisationer i det store hele været godt tjent med...«¹²²

Selvom interessetvisterne også er indspundet i en række retlige bindinger – en situation som når sit foreløbige højdepunkt med stramningerne af forligsmandsloven i trediverne – så er tyerne alligevel præget af »lønkampe, som er vokset i Omfang, Kostbarhed og – Bitterhed«. ¹²³ Det næste skridt i retliggørelsen ligger lige for: »tvungen voldgift«, som er bindende for begge parter i de endnu ikke regulerede konflikter. Men baggrunden for diskussionen om den tvungne voldgift er ikke blot ønsket om »ordnede forhold«, men også at strejkevåbnet i stadig stigende grad er ved at blive ineffektivt, især overfor arbejdsgivernes massive lock-outer. Styrkeforholdet synes i socialdemokraternes vurdering at være vendt fra den umiddelbare efterkrigstid – og en retlig regulering kunne derfor være en fordel.

Overgrænsen for det, som fagbevægelsen kan opnå af forbedringer i arbejds- og levevilkår, er profitten:

»... en saadan Grænse er der, saa længe vi lever i et privatkapitalistisk Samfund, hvor Produktionen ikke er Samfundseje, men Privateje, og hvor Produktionen bestemmes ikke af samfundsmæssige Hensyn, men af Hensynet til, hvad der betaler sig for Produktionens ejer, hvad der kaster den størst mulige Profit af sig.«¹²⁴

Midlet til at gennemføre deres krav er for arbejderne vedkommende strejken, men

»Vi ved jo imidlertid, at saa simpel er Tingen ikke. Naar arbejdsgiveren staar overfor Strejketruslen og ved, at denne bliver effektueret, hvis han ikke giver sig, saa sætter den fornuftige Arbejdsgiver sig til at beregne, hvad det vil koste ham at give Arbejderne saa meget af det, de har forlangt, som det kan formodes, at de vil slaa sig til Taals med, og hvor meget det vil koste ham at tage en Kamp af det Omfang og den Varighed, som det maa formodes, at Arbejderne kan gennemføre –, saa stiller han disse to Bekostninger op imod hinanden, og hvis han kommer til det Resultat, at det vil

122. Ibid. s. 201.

123. Ibid. s. 202.

124. Chr. Sørensen: Fagbevægelsens Muligheder og Grænser, i Socialisten nr. 9, Kbh. 1926, s. 257.

blive kostbarere for ham at tage Kampen, saa prøver han at stille Arbejderne tilfreds ved at gøre Indrømmelser, men kommer han til det Resultat, at Arbejdernes Krav er saa store, og at selv det, de kan tænkes at ville akkviessere ved, er en saa betydelig Merudgift for ham, at han kan vente, at Kampen, selv om den skal trække ud og antage et noget større Omfang end oprindeligt forudsat, vil være billigere eller i hvert Fald ikke koste ham mere, saa foretrækker han i mange tilfælde at tage Kampen.«¹²⁵

Dette homo oeconomicus i arbejdsgiverskikkelse, som her fremstilles af en dansk socialdemokrat, svarer på punkt og prik til den arbejdsgiver, som vi tidligere så fremstillet hos grænsenytteteoretikeren John R. Hicks. Vi mangler endnu en omkostningsberegning for fagforeningen: dens propensity to fight:

»Naar vi nu ved, at Arbejdsgiverne ræsonnerer saaledes, og er nødt til at ræsonnere saaledes, saa maa Fagorganisationen, forinden den gaar i Lønkamp, anlægge den tilsvarende Betragtning og spørge sig selv, hvor stærkt Arbejdsgiveren eller hans Organisation er interesseret i at modsætte sig Arbejdernes krav, og om det kan betale sig for Arbejderne og Fagorganisationen at tage en Kamp, der paafører Organisationen Udgifter og Medlemmerne Savn, baade de, der gaar ud i Kampen, og hvis Hjem skal nøjes med den knappe Strejkeunderstøttelse, og de, der bliver i Arbejde, og som af deres knappe Fortjeneste skal afse det, der er nødvendigt til at holde den værste Sult fra Døren hos deres kæmpende Kammerater.

Her ligger der en Begrænsning, som den kloge og forudseende Organisations Ledelse intet Øjeblik maa slippe af Syne.«¹²⁶

Der er dog mindst eet umiddelbart gode ved denne situation. I og med at det er samme rationalitet, som bestemmer handlemåden hos begge kapitalforholdets parter, vil man i mange tilfælde kunne løse konflikten, før den bliver reel. Når blot konflikten er en psykologisk realitet for parterne, kan den såmænd føre ikke alene til resultater, men endda til bedre resultater end en virkelig konflikt:

»Strejketruslen kan med andre Ord i mange Tilfælde ventes at kunne fremkalde et antageligere Tilbud end den effektuerede Kamp, vel at mærke dersom de Krav, man har fremsat, ikke har været af den Beskaffenhed, at de i sig selv har forhindret Arbejdsgiveren i at komme med et rimeligt Tilbud.«¹²⁷

Desværre anfører Chr. Sørensen ingen bestemmelser af »det rimelige tilbud«. Afgrænsningen af det rimelige vil altid befinde sig mellem eksistensminimum som arbejds løn og hele profitmassen som arbejds løn, men må velsagtens stadig være et spørgsmål om magt? Magtudfoldelsen sker fra enkeltstående strejke –

125. Ibid. s. 257f.

126. Ibid. s. 258.

127. Ibid s. 258.

dvs. et fagforbund/fagforening overfor en enkelt arbejdsgiverorganisation – over sympatistrejke til storstrejke eller generalstrejke.

Chr. Sørensen afviser sympatistrejken som velegnet kampmiddel og tager tråden op fra en tidligere forfatter, der har behandlet generalstrejken. Her argumenteres med at general- og/eller storstrejken rammer underklassen meget hårdt og at den er et våben, som hører hjemme i en tid, hvor arbejderbevægelsen er retsløs, dens »forudsætning er en retsløs og undertrykt Arbejderklasse, og (dens) heldige Afslutning er en Revolution med Proletariatets Diktatur.«¹²⁹

Da denne forudsætning ikke længere er til stede, vil det »være rigtigst en Gang for alle at fastslaa, at til *Løsning af faglige Konflikter, i Særdeleshed Lønspørgsmaal, duer Generalstrejken ikke.*«¹³⁰

Chr. Sørensen fortsætter ved at fastslå, at generalstrejken ikke retter sig mod en bestemt gruppe af arbejdskøbere, men i og for sig mod samfundet som sådan, da størstedelen af samfundslivet lammes. Generalstrejkens krav må derfor nødvendigvis være noget, som samfundet som sådan kan give, f.eks. »Fjernelse af en forhadet Regering, Udskrivning af nye Valg og Vedtagelse af udvidet Valgret.«¹³¹ Generalstrejken er dermed udelukkende et politisk våben, men selv som et sådant, kan den kun tvinge arbejdsgiverne »naar Arbejderstanden er i Stand til selv at overtage det standsede Samfundslivs Funktioner og overflødiggøre Overklassen; men der er et Stykke Vej endnu, førend vi har faaet os selv dygtiggjort dertil, og før vi har fået skabt de nødvendige Organer, – og den Dag, da Arbejderne og Arbejderklassen er nået frem til at kunne magte denne Opgave, er vi i Virkeligheden så vidt at Generalstrejken slet ikke behøves.«¹³²

Det politiske middel, som giver det faglige resultat, som generalstrejken gerne vil, men ikke kan, er oprettelsen af en *tvungen voldgift*. Ad politisk vej kan man også regulere interesselisterne retligt, dvs. tvangsmæssigt. Storkonflikten i 1925 sætter netop den tvungne voldgift på dagsordenen.

Det viser nemlig, at overenskomstsyste­met har spillet fallit, især fordi arbejdsgiverne gennem storlockouterne misbruger deres magt til at »proklamere den hellige Sultekrig imod Arbejderne.«¹³³ Faktisk er der gennem

128. Ibid. s. 259.

129. Harald Jensen: Generalstrejken, i Socialisten nr. 8, Kbh. 1922, s. 194.

130. Ibid. s. 195.

131. Chr. Sørensen: Fagbevægelsens Muligheder og Grænser (Fortsat), i Socialisten nr. 10, Kbh. 1926, s. 309.

132. Ibid. s. 311.

133. J.P. Nielsen: Lockouten, i Socialisten nr. 6, Kbh. 1925, s. 128.

»hele denne Udvikling skabt Instanser, som jeg mener, nu da Systemet har løbet Linien ud, maa skydes i baggrunden. Gangen i Forhandlingerne var denne: Forbund og Arbejdsgiver, De samvirkende Fagforbund og Arbejdsgiverforening og Forligsinstitution – som Følge af Arbejdsgivernes Taktik endte alt til sidst i Forligsinstitutionen. Det gamle har spillet Fallit, det ny maa frem (/) man maa skabe en Institution med større Magt end den nuværende Forligsinstitution. En Institution, der naturligvis maa have sin Virksomhed begrænset til kun at gribe ind, hvor det drejer sig om bestemte samfunds nødvendige Funktioner. Det er tvungen Voldgift (/)«¹³⁴

Den tvungne voldgift er et defensivt redskab over for arbejdsgivernes magtmisbrug og følger for så vidt naturligt i et udviklet samfund med lønarbejde:

»Vi er dog interesseret i, indtil den økonomiske Udvikling er saa vidt fremskreden, at vi kan skride til en virkelig Socialisering af Samfundet, at der paaføres Arbejderklassen de mindst mulige Byrder og Lidelser, og tillige, at der er mening i Kampen, som føres, derfor er Tiden ogsaa nu inde til, at vi paa det faglige Omraade drøfter en Revision af den Kampmethode, der skal føre til Opnaaelse af bedre Levevilkår for Arbejderne, saa længe vi skal have et Samfund med Lønarbejde.«¹³⁵

Ud over alle de tekniske vanskeligheder omkring udpegning af dommere og gennemsættelse af dommernes lønsatser, har den tvungne voldgift ogsaa en upåagtet side, som J. P. Sundbo trækker ind i debatten:

»...Den norske Arbejderbevægelse er blevet kommunistisk i de Aar, Voldgiften har virket der. (/) Man har i England gjort lignende Erfaringer under Krigen (/) Følgen var en stærkt stigende social Uro med Styrkelse af den radikale Fløj: Syndikalismen fik Vind i Sejlene, Troen paa de parlamentariske Midler blev svækket. (/) I Norge har (/) den sat skel mellem organiserede og uorganiserede arbejdere og begunstiget disse sidste. Den har i det hele taget svækket Organisationerne, idet ogsaa de ældre Arbejdere befinder sig i en Slaphedstilstand overfor Organisationerne, fordi Voldgiften skaffer dem nogenlunde levelige Vilkår, uden at de behøver at lade Kone og Børn lide Nød for at faa disse vilkår. Og hos de yngre Arbejdere har Voldgiften fremmet de revolutionære Strømninger. Troen paa de parlamentariske Midler og Forhandlingernes Vej er svækket, og det er vel et Resultat, som hverken Arbejdsgivere eller Arbejdere havde ønsket.«¹³⁶

J. P. Sundbo er faktisk den eneste af socialdemokraterne, som foretager en politisk vurdering af en eventuel indførelse af tvungen voldgift. Hans udgangspunkt er, at man ikke bare kan se den tvungne voldgift som et gode, fordi den er blevet indført af socialdemokrater i andre lande. På trods af, at socialdemokraterne står som garant for, at den tvungne voldgift vil kunne beskytte arbejdernes interesser – i og med, at den vil forhindre arbejdsgiverforeningen i at erklære

134. Ibid. s. 128.

135. Ibid. s. 129.

136. J.P. Sundbo: Den gordiske Knude II, i Socialisten nr. 7 Kbh. 1925, s. 158f.

storlockouter, som de endnu engang vil vinde – ser Sundbo tydeligt de politiske konsekvenser. Samtidig vil der også ske det, at man vil være tvunget til at lade den tvungne voldgift følge op af en række andre statsindgreb, da hele situationen ikke kan løses ved en ren lønfastsættelse:

»Konsekvensen af den tvungne Voldgift er i Virkeligheden, at Staten om fornødent vil overtage Virksomhederne og fastsætte Varepriserne. Særlig dette sidste maa følge samtidig med den tvungne Voldgift. Thi det vil være umuligt at tvinge Arbejderne til at arbejde for en Løn, der ikke staar i noget rimeligt Forhold til Varepriserne. (/) Der vil i saa Fald aldrig blive Fred paa den Maade, at Staten fastsætter Arbejdslønnen, men ikke Priserne. Vil den det ene, maa den ogsaa det andet. Og vi staar da midt i en statssocialisme, som vel nok paa en eller anden Maade vil melde sig, men som vi næppe er modne nok til at gennemføre i alle Forhold og allermindst med tvungen Voldgift i Arbejdsstridigheder som Udgangspunkt.«¹³⁷

Vi ser her at alle hefter sig ved, at lønkampene efterhånden må foregå i nye former. Men den nye form, som ligger lige for i det danske socialdemokratiske tradition og samfundsforståelse – en yderligere retliggørelse af lønarbejder-kapitalforholdet i form af en tvungen voldgift – har en række politiske omkostninger, som partiet tilsyneladende ikke vil betale. Først med krisens gennemslag i trediverne bliver en yderligere retliggørelse mulig, omend den da ikke foregår gennem en tvungen voldgift, men gennem ændringer i forligsmandslov og direkte regeringsindgreb.

4.2. Det danske socialdemokratiske kriseopfattelse og rationaliseringsdebatten

Op gennem 1920'erne er der intet forsøg overhovedet på at tilbagevise den fremherskende overfladefixerede kriseopfattelse. Krisen skyldes – hvad enten der er tale om en permanent eller blot midlertidig krise – underkonsumtion eller overproduktion af varer, afhængig af, hvorfra krisen betragtes. Lønteorien måtte derfor også formuleres inden for de kriseteoretiske rammer, som underkonsumtionsopfattelsen sætter.

For så vidt krisen betragtes ud fra produktionsaspektet, altså som en overproduktion af varer – hvor der er grund til at fremhæve varer, fordi ingen tilsyneladende kan se overproduktionen som en overproduktion af kapital, altså se overakkumulationsaspektet – er løsningsforslaget en mere omfattende statslig styring af produktionen. Herved kan anarkiet i produktionen afskaffes. Derefter vil arbejdsløsheden være en saga blot.

137. Ibid. s. 161f.

Hvis krisen betragtes som underkonsumtionskrise, bliver løsningen forslag om lønforhøjelser. Underkonsumtionen er fremkaldt af for høje priser. Først må priserne sættes ned, så må befolkningens/nationens købeevne forbedres, og ud fra disse to løsningsforslag vil krisen og arbejdsløsheden kunne fjernes.

Samtidig er der sket en karakterforandring i kriseforløbet med afslutningen af 1. Verdenskrig. Før krigen kom kriserne nærmest matematisk nøjagtigt med 10-års intervaller, men

»Krisen efter Krigen er af en *permanent* Karakter, og medens den tidligere var fremkaldt af det kapitalistiske Samfunds Tendens til overproduktion, har den nu sin Aarsag i Forstyrrelsen af det økonomiske Samkvem mellem Landene og Mangelen af faste, stabile Pengeforhold«. ¹³⁸

Denne permanente karakter skyldes, at krigen har gjort alle verdens lande fattigere, således at ingen længere har råd til at købe:

»Betingelsen for en normal Produktion er *sund Købeevne* hos Befolkningen, men denne gyldne Regel gælder også Landene imellem.« ¹³⁹

Underkonsumtionen omfatter således angiveligt både de enkelte nationer, og relationerne mellem staterne – hvor ustabiliteten naturligvis skyldes hele guldmøntfodvalutasystemets sammenbrud. Hvis arbejdsgiverne nationalt kan sætte deres krav om lønreduktion igennem, vil det blot forringe den sunde købeevne. – For arbejdsgiverne er det dog også en underkonsumtionskrise, men her er betingelsen for en prisnedsættelse, at lønnen sættes ned som den væsentligste omkostningsfaktor.

De nuancer, som kan udskilles i underkonsumtionskriseteorien, drejer sig især om man skal betragte lønnen mikroøkonomisk eller makroøkonomisk. Arbejdsgiverforeningernes bestandige krav om lønreduktion for at kunne sætte priserne ned, er helt utvetydigt en mikroøkonomisk baseret betragtningstype, hvor lønnens størrelse udelukkende betragtes som omkostningsfaktor. Socialdemokraternes – og fagforeningernes – opfattelse er efter sit udgangspunkt makroøkonomisk, hvor man fremhæver lønnen som efterspørgselsfaktor. Fælles for begge er dog stadig, at krisen betragtes som underkonsumtionskrise. Inden for en og samme rationalitet ¹⁴⁰ går debatten således fra socialdemokratiets side på at vise, at selv om man betragter lønnen mikroøkonomisk som omkostningsfaktor, er den ikke den største og eneste.

138. H. P. Sørensen: Krise og Arbejdsløshed, i Socialisten nr. 12, Kbh. 1925, s. 267.

139. Ibid.

140. Hermed menes, at alle betragtninger holder sig helt og holdent til renefordeleproblematikken.

Knud Korst viser således, at en arbejds lønreduktion på omkring 20% kun vil føre til en prisreduktion på omkring 6% inden for jern- og metalindustrien på grund af lønomkostningernes beskedne andel af de samlede omkostninger.¹⁴¹

Samtidig foregik der jo også en del faktiske lønreduktioner i løbet af 1920'erne, hvilket bekræfter Korsts betragtninger – dvs. at den manglende løsning på underkonsumtionstilstanden og den faktiske omkostningsstigning ikke skyldes lønstørrelsen, men langt snarere

»den forøgede Rentebyrde, en Følge af Overkapitalisering og Forgældelse og i det hele taget af den passive Kapitals Magt; det, der tynger Byggeriet til Jorden er f.eks. hovedsagelig Grundrenten og Kurstabt ved Prioriteringen.«¹⁴²

Det prisfald, som også socialdemokraterne anser for nødvendigt for at løse underkonsumtionskrisen, – det er jo forudsætningen for at kunne sælge flere varer – skal dermed ikke fremkaldes gennem en lønreduktion, men gennem en profitreduktion. Det skal foretages på den konto, der omfatter renter og afdrag til den passive kapital, jordrente osv. Samme Korst kan naturligvis godt se, at det måske ikke er en særlig realistisk forestilling, men har dog konstruktive forslag, som tillader prisreduktion uden hverken løn- eller profitreduktion: rationalisering af industrien. Gennem rationalisering formindskes de samlede omkostninger samt

»Udgifterne til Arbejds løn pr. produceret Vareenhed, uden at Arbejdernes samlede Fortjeneste derved behøver at formindskes. (/) Ud fra en socialistisk Tankegang er man iøvrigt indforstaaet med, at Produktionen gøres saa rationel som mulig, man er interesseret i at faa Industriernes koncentreret saa meget som mulig og i at faa Produktiviteten op.«¹⁴³

Løsningen af krisetilstanden indeholder således flere elementer. Først og stærkest står rationaliseringen, fordi den kan reducere arbejds løn pr. produceret enhed uden at formindskes den samlede arbejds lønsum, dvs. den kan formidle mellem den mikro- og den makroøkonomiske betragtning af arbejds lønnen. Men samtidig indeholder den jo også det socialistiske perspektiv, idet den vil kunne fremskynde kapitalismens udvikling, koncentrere industrien og udvikle produktivkræfterne. På denne måde vil overgangen til socialismen komme nærmere. Dagsaktuel politik og langsigtet socialistisk politik er hermed forenet.¹⁴⁴

141. Knud Korst: Arbejds løn og Varepriser, i Socialisten nr. 11, Kbh. 1926, s. 329.

142. Ibid. s. 330.

143. Ibid. s. 331.

144. Ud fra denne betragtning måde kan man selvfølgelig diskutere socialisering af de industrigrene, som allerede er 'modne' nok, dvs. grene, hvor monopoliseringen allerede

Rationaliseringsdebatten præger den socialdemokratiske teoretiske diskussion i sidste halvdel af 1920'erne. Dens udgangspunkt er selvfølgelig den faktiske rationalisering, som fandt sted inden for den danske industri og dens indhold er dels et forsøg på at afklare, hvad rationaliseringen egentlig omfatter, og dels hvorledes arbejderne skal forholde sig til den. Dette hænger sammen med spørgsmålet om hvorvidt rationaliseringen kan løse krisetilstanden.

Rationaliseringen har to aspekter; et produktionsprocesrelateret og et samfundsmæssigt, hvilket fremgår direkte af rationaliseringens formål:

»Bedre udnyttelse af *Arbejdere, Maskiner, Fabrikker, Industrier, Transport og Samfærdselsmidler*. Den er ikke blot et arbejdskraftbesparende System, som f.eks. *Taylor og Ford*, – dens Maal er en Omlægning af hele *Samfundets Økonomi*.¹⁴⁵

De produktionsprocesrelaterede aspekter vil især sige, at organiseringen af arbejdet er blevet en videnskab, omfattende teknisk, økonomisk og psykologisk viden. Der indgår psykoteknik, produktstandardisering, koncentration og produktspecialisering, udvidet maskinproduktion og forbedring af de fysiske omgivelser.¹⁴⁶

Rationaliseringens konsekvenser fremstår klart i debatten: den skaber først og fremmest en gevaldig profitforøgelse, dernæst en voldsom forøgelse af arbejdsintensiteten, forøget arbejdsløshed og løntryk. Hvordan skal arbejderbevægelsen forholde sig til rationaliseringen, når den åbenlyst har en række negative virkninger for arbejderne?

»Det er givet, at Arbejdsløsheden i Europa ikke kan bekæmpes derved, at de europæiske Industrilande efterligner den amerikanske Bedriftsorganisation og Arbejdsmetoder respektive indfører de mest moderne Maskiner, ganske bortset fra Spørgsmålet om, i hvilket omfang dette overhovedet er muligt. Thi Forholdene i Amerika og Europa kan jo langt fra sidestilles hinanden.«¹⁴⁷

Den vigtige forskel er markedets størrelse. Hvor Amerika udgør et stort marked, er Europa opdelt i en række små, nationale markeder, afgrænset af told-

er stærk. Korst giver som eksempel en socialisering af tobaksindustrien, hvorved man gennem koncentration, specialisering og forenkling vil kunne opnå en meget betydelig omkostningsreduktion. Men ikke nok med det. En evt. socialisering vil også have 'socialpolitiske' og 'fordelingspolitiske' konsekvenser:

»Og endelig vilde man kunne organisere Fordelingen paa rimelig Maade; vi vilde kunde afskaffe de fleste Cigarbutikker, navnlig de flottest udstyrede, og overdrage det til enlig stillede Kvinder med Børn at forhandle Cigarerne.« (ibid s. 33 ff.)

145. Johs. Nielsen: Rationaliseringen – Den anden industrielle Revolution, i *Socialisten* nr. 1, Kbh. 1929, s. 16.

146. Ibid. s. 16f; O. Ehrlich: Bør Arbejderne bekæmpe Rationaliseringen, i *Socialisten* nr. 4, Kbh. 1928, s. 88ff; A. Kocik: Nogle Betragtninger over Arbejdsløshedsspørgsmålet, i *Socialisten* nr. 3, Kbh. 1926, s. 64.

147. Kocik, op.cit. s. 66.

mure. Når rationaliseringen trænger igennem i et af de europæiske lande, vil de andre hurtigt være tvunget af den internationale konkurrence til at følge efter, »og det endelige Resultat vil kun blive, at Arbejdsløsheden bliver endnu mere omfattende og at Kriserne vil følge med endnu kortere Mellemlum eller tilsidst blive Permanente. Thi den maskinelle udvikling og den fortsatte Deling af Arbejdet er netop en medvirkende Aarsag til Arbejdsløshedens stadig større Omfang.«¹⁴⁸

Men netop på grund af det forspring, som USA har i rationaliseringsudviklingen, og de begrænsede muligheder for at gennemføre den i Europa, vil de europæiske arbejdsgivere være tvunget til at nedsætte priserne gennem løntryk. Dette gælder i endnu højere grad for de danske arbejdsgivere. Arbejderbevægelsen har kun en eneste afværgemulighed: »Inden for det kapitalistiske Samfund kun ved selv at kræve Rationalisering!«¹⁴⁹ Således står arbejderbevægelsen overfor et valg mellem to onder: levestandardnedsættelse som følge af løntryk eller arbejdsløshed som følge af dårlige konkurrencebetingelser for arbejdsgiverne.

Forudsætningen for at der overhovedet er tale om dette valg er, at den strukturarbejdsløshed, som rationaliseringen tendentielt skaber, er af forbigående karakter. Dette er jo langt fra givet og forudsætter den tidligere angivne sammenhæng: prisnedsættelse under opretholdelse af såvel profit som lønniveau gennem rationalisering.

Kontrollen med rationaliseringspolitikken skal føres gennem et udstrakt samarbejde mellem arbejderbevægelse og arbejdsgivere i et såkaldt »Industrielt Samarbejde« eller »industrielt Demokrati«, hvor den engelske arbejdsgiverforenings formand, Mond, fremkom med et forslag, der i den danske debat ligefrem fører til en »Mondisme«. Den indeholder som sit væsentligste element

»en fredelig industriel Revolution, hvor man paa Forhaand giver Afkald paa gennem Kamp at fremtvinge den Løsning, man anser for rigtig af de Stridsspørgsmaal som Omvæltningen rejser.«¹⁵⁰

148. Ibid. s. 66.

149. Ehrlich, op.cit. s. 91. Han skriver videre:

»Staar Arbejderne overfor Valget mellem varig Nedsættelse af Leveniveauet eller forbigaaende Arbejdsløshed, maa de vælge det sidste, som det mindste Onde. Er denne Situation klart erkendt, og den principielle Afgørelse truffet, saa maa man ogsaa paa den ene Side straks begynde Kampen for at mildne *Arbejdsløsheden* og paa den anden Side for at faa gennemført en *Kontrol med Rationaliseringspolitikken*.

Dersom Arbejdernes Organisation raader over den nødvendige Kraft til at gennemføre denne Udvikling af Bedriftsdemokratiet og senere det økonomiske Demokrati, er Vejen aaben til Arbejdsvidenskabens yderste Ideal – *Arbejdssystemets Socialisering*.« ibid.

150. Johs. Nielsen: Rationalisering og Mondisme, i Socialisten nr. 4, Kbh. 1929, s. 94.

Forudsætningen for etableringen af det industrielle samarbejde er, at man på forhånd indser, at lønfastsættelsen ikke kan ske ud fra arbejdernes eksistensminimum, men ud fra produktivitetsudviklingen, altså inden for det, som Hicks kaldte kontraktzonen. Dette er de danske arbejdsgivere ikke særligt tilbøjelige til, og arbejderbevægelsen vil være henvist til de gamle kampmetoder. Det krav, som skal stilles – ud over lønkravet – er krav om nedsættelse af arbejdstiden. Der skal dog en »frafalden« kommunist, Ernst Christiansen, til overhovedet at omtale sammenhængen mellem »nødvendigt arbejde og merarbejde« før arbejdstidsforkortelsen dukker op i Socialisten.

Typograferne krævede 7-timers arbejdsdag ved overenskomsten i 1930, og fik gennem en hård kamp gennemført 7½ time for en lille gruppe typografer i København. På denne baggrund mener E. Christiansen, at det vil være muligt at gennemføre krav om arbejdstidsforkortelse i de brancher, hvor rationaliseringen er mest fremskreden, nemlig i tekstil-, træ-, jern- & metal- samt den teknisk-kemiske industri.¹⁵¹

Den økonomisk-politiske verdenskrise sætter dog en reel bom for såvel lønkrav som krav om arbejdstidsforkortelse. Den overflødig gør også diskussionen om industrielt demokrati. I stedet sætter den krav om en umiddelbar krisepolitik, der i sit udgangspunkt indeholder den samme tendens, som alle de socialdemokratiske indgreb og forslag har: sigtende mod en lindring af underklassens nød.

I den efterfølgende gennemgang skal vi ikke beskæftige os med krisen som sådan, men med de udtryk, som krisepolitikken får i den 'socialistiske' debat under den kriseregulerede reformisme. Hovedvægten vil blive lagt på den opfattelse af planøkonomien, som udkrystalliseres op gennem 1930'erne.

5. Verdenskrise, krisepolitik og planøkonomi

Den økonomisk-politiske verdenskrise fra 1929 til omkring 1934 betyder utvetydigt et sammenbrud i de reformistiske forestillinger, som op gennem 1920'erne stadig anså en selv 'planlagt' dvs. autonom organiseret kapitalisme for mulig. Den forandrer – især på grund af krisens dybde, om-

151. Ernst Christiansen: Omkring Arbejdstids-Problemet, i Socialisten, nr. 10, Kbh. 1930, s. 255.

fang og mulige politiske konsekvenser – staten fra at være »normalstat« til »undtagelsesstat« – demokratisk eller autoritær i sin opbygning – med langt mere omfattende beføjelser overfor det grundlæggende frie kontraktforhold.¹⁵²

For en række førende, internationale socialdemokratiske teoretikere kommer verdenskrisens udbrud som en art chok: ingen ser børskrakket som andet end en kortvarig spekulationskrise.¹⁵³ Det skyldes entydigt den kapitalismeteorik, som er bærende for de ledende socialdemokratiske partier, især det tyske, nemlig Hilferdings teori om den organiserede kapitalisme, som jo udvikler muligheden for en krisefri kapitalisme og ser den faktisk indløst gennem den voksende trustdannelse, kartellisering, og monopoldannelse.

Efterhånden skifter billedet, og det er karakteristisk for vurderingerne lige i begyndelsen af 1930'erne, at stort set alle fremstillinger formidler det samme indtryk af krisen. På grund af sin dybde og varighed anses den på afgørende punkter som en potentiel afslutning på kapitalismen, dvs. den er ikke alene økonomisk krise, men i meget højgrad politisk krise af langt større dimensioner end verdenskrisen i 1920-21 (Danmark 1921-22).

Uanset hvordan man betragter krisen – socialdemokratisk eller liberalt – er der det fællestræk, at man jo længere jo stærkere kræver en ny økonomisk orden. Mindst tydeligt er det naturligvis for de liberale, som i hvert fald i krisens begyndelse ser denne fremkaldt hovedsageligt af statsindblandingen i tyverne. Denne opfattelse viger dog mere og mere tilbage, og i dens sted træder en opfattelse af det nødvendige i statlige indgreb overfor den økonomiske udvikling, en opfattelse som Keynes bliver den økonomiske talsmand for.

For socialdemokratierne er der (naturligvis) tale om nationalt forskellige tendenser. Hovedtendensen er imidlertid et krav om gennemførelse af en egentlig planøkonomi, hvor staten og statens indgreb skal skabe det gene-

152. Vi sigter hermed dels til det afgørende gennembrud for den statslige intervention i økonomien, som krisen medfører, hvor den liberalistiske økonomiske politiks eneste middel til konjunkturregulering, centralbankernes diskontopolitik, suppleres med statslige indgreb i den frie arbejdskontrakt og dermed sammenhængende socialpolitiske foranstaltninger, offentlige arbejder m.v., og dels til den særlige undtagelseskarakter som de statslige indgreb antager i det konkrete kriseforløb med en hjemmemarkedsorienteret autarkipolitik med omfattende produktions- og prisreguleringer og en protektionistisk og kontingenteret udenrigshandelspolitik formidlet gennem statslige og quasi-statslige organer. Jvf. Kurt Baumann (pseudonym for Friedrich Pollock), Autarkie und Planwirtschaft, i: Zeitschrift für Sozialforschung, bd. 2, Leipzig 1933, s. 79ff.

153. L. Magyar: Wirtschaftskrise und Sozialdemokratie, i: Unter dem Banner des Marxismus, Wien/Berlin 1930, Heft 1, s. 1-27, som bl.a. indeholder en gennemgang og diskussion af de offentlige socialdemokratiske kommentarer til verdenskrisen.

ralkartel, som kapitalen under den organiserede kapitalisme ikke selv har kunnet skabe.¹⁵⁴

Det kunne således ved en umiddelbar, overfladisk iagttagelse se ud som den socialdemokratiske og den borgerlige/keynesianske opfattelse i denne periode bevæger sig mod hinanden, således at det kan være berettiget at hævde at keynesianismen holder sit indtog som økonomisk teori og dermed som politisk reguleringsinstrumentarium i reformismen under tredivernes krise. Vi skal i det følgende vise at dette ingenlunde er tilfældet heller ikke for den danske udviklings vedkommende.

5.1. Krisepolitikken

Betragtet som konkret krisepolitik, udtrykt eksempelvis i lovforslag, er de nationalstatslige reguleringspolitiske forsøg totalt forskellige, bestemt dels af verdenskrisens specifikke nationale gennemslag (forholdet mellem landbrug og industri f.eks.), nationale politiske forhold, arbejderbevægelsens konkrete styrke osv. Men i alle disse empiriske forskelligheder er der alligevel visse gennemsnitsbevægelser, som vi skal forsøge at indkredse i en modelagtig systematik, hovedsagelig inspireret af en artikel af Gerhard Meyer.¹⁵⁵

Krisepolitikens formål er at fremme udnyttelsen af kapitalen og beskæftige arbejderne samt en genetablering af den private sektors rentabilitet – uanset om kapitaludnyttelsen er middel til at fremme beskæftigelsen eller om omvendt beskæftigelsen er middel til kapitaludnyttelse. Ud fra dette formål kan

154. Den mest markante nationale afvigelse fra denne hovedtendens findes indenfor det svenske socialdemokrati, som er særegen med hensyn til krisebekæmpelsespolitik. Allerede i 1930 – dvs. 6 år før Keynes udgav *General Theory ...*, og mindst 15 år før den keynesianske konjunkturstimulerende politik blev generel socialdemokratisk politik – fremkom de svenske socialdemokrater som oppositionsparti med et fuldt udarbejdet keynesiansk krisereguleringsforslag. Det var i første omgang endda et mindretal i det svenske socialdemokrati, under ledelse af Wigfors, der udarbejdede det. Med støtte fra det svenske LO blev det valggrundlag for hele socialdemokratiet. Økonomisk betød det utvivlsomt, at Sverige kom relativt nemmere gennem verdenskrisen end så mange andre nationalstater og derfor stod med et bedre akkumulationsgrundlag, efterhånden som verdensmarkeds krisen afsvækkedes generelt. Indholdsmæssigt betød det antagelig også en grundlæggelse af den særlige svenske konjunkturpolitik, som også i dag adskiller sig væsentligt fra andre lande. Diskussionen om hvad der er grundlaget for denne særegne svenske udvikling er langt fra færdig. I den svenske debat er spørgsmålet hovedsageligt behandlet idé- og personalhistorisk, bl.a. omkring Wigfors' rolle og læsevaner. Jvf. bl.a. debatten i *Archiv* nr. 1, 2 og 4.

155. G. Meyer: *Krisenpolitik und Planwirtschaft*, i *Zeitschrift für Sozialforschung* bd. 4, Paris 1935, s. 403.

man skelne mellem indgreb, der skal fremme renselsesprocessen, og indgreb, der skal hemme opløsningsprocessen, der igen kan være restriktive eller ekspansive. De restriktive indgreb, der teoretisk set kun skal hemme opløsningsprocessen, vil som hovedregel også hemme selve renselsesprocessen – for så vidt dette overhovedet er muligt – dvs. udskyde eller forhale den nødvendige renselsesproces. De ekspansive indgreb skal egentlig ikke direkte påvirke renselsesprocessen, men forudsætter nærmest, at den er gennemført i et eller andet omfang. De ekspansive indgreb indeholder således ikke alene elementer, som skal modvirke opløsningsprocessen, men også elementer, der skal virke positivt konjunkturstimulerende i den forstand, at de principielt skal indlede en ny kumulativ vækstproces. Karakteristisk er at de påvirker det kapitalistiske totalsystem fra efterspørgselssiden, hvilket også fremgår af følgende skematiske oversigt:¹⁵⁶

Direkte og/eller indirekte metoder til formindskelse af tab og forøgelse af profit.

A. Tilpasningsmetoder		B. Modaktioner mod den kumulative deflationsproces	
1. Liberal tilpasningspolitik: styrkelse af markedsmekanismen gennem omkostningstilpasning.	2. Interventionistisk tilpasningspolitik: restriktive indgreb for at tilpasse afkast til omkostninger.	1. Indirekte stimulering med kreditpolitiske og mone-, tære forholdsregler.	2. Offentlige arbejder

Den liberale tilpasningspolitik omfatter især statsligt formidlede lønreduktioner, som er langt det vigtigste middel, men også indgreb, der skal reducere renteniveauet, gældsposter, afgifter, monopolpriser på f.eks. råvarer samt skattenedsættelse. Eller generelt formuleret: alle indgreb, der direkte skal formindske enkeltkapitalernes omkostningsniveau (med hovedvægten på lønnen som omkostningsfaktor). Vi har allerede tidligere været inde på, at en lønreduktion kun betragtes som krisebekæmpelsesmiddel for så vidt som lønnen udelukkende betragtes mikroøkonomisk, og at en lønreduktion ikke følger Pigous forestilling, men tværtimod med stor sikkerhed vil skabe yderligere tab, mere arbejdsløshed osv. Man kan endvidere sige, at hvis lønreduktionen har positive virkninger, vil disse tendentielt formindskes jo mindre elastiske priserne er på de øvrige varer, der indgår i enkeltkapitalernes

156. Gerhard Meyer, op.cit. s. 413ff.

kostpriser. Eller generelt: hvis økonomien allerede er inde i deflationsprocessen, vil lønreduktioner hovedsagelig have negative virkninger i forhold til krisebekæmpelsen. På lidt længere sigt vil lønreduktioner selvfølgelig være effektive renselselementer, fordi varige lønreduktioner, der samtidig nedsætter arbejderklassens reproduktionsniveau, er ensbetydende med en bastant, tvangsmæssig forøgelse af merværdiraten, som generelt forbedrer kapitalernes valorisering.

Elementerne i den gruppe, som kaldes den *interventionistiske tilpasningspolitik*, er de talrigeste og mest betydningsfulde i den praktiske krisepolitik de fleste steder. Ingen af denne type indgreb er totalsamfundsmæssige, men derimod enkeltkapitalistiske eller branchemæssige: hensigten er at holde priserne tilstrækkeligt høje til at sikre en vis minimumrentabilitet. Tendensen er at lade udbuddet blive tilpasset efterspørgslen, og metoderne er enten direkte fastsættelse af mindstepriser eller indirekte, dvs. fastlæggelse af udbuddet gennem restriktioner mængde, rationering, destruktion af den del af produktionen, som tilsyneladende giver et for lille afkast. Både de direkte og de indirekte former fandt stor udbredelse til afhjælpning af landbrugs krisen, hvor især de indirekte – destruktion af kaffe i Brasilien (over 60% af høsten i 1932), anvendelse af hvede til opvarmning i USA, og som vi senere skal se, destruktion af kødkvæg i Danmark – fremtræder med stor styrke. Mængde-reguleringen bliver efterhånden også gældende i verdensmarkedsrelationerne, hvor de enkelte nationalstater gennem dels selvforsyningspolitik, dels handelsmæssig protektionisme ikke handler frit, men kun gennem bilaterale ligevægtsaftaler.

Samtidig er disse kriseindgreb meget modsigelsesfulde, fordi de meget direkte udspringer af bestemte gruppers særinteresser, hvor der opstår det paradoks, at varetagelsen af en gruppes særinteresser udelukker, at andre gruppers særinteresser kan varetages. F.eks. vil mindstepriser på landbrugsprodukter, kombineret med destruktion af en tilsyneladende overskudsproduktion, kun afhjælpe en umiddelbar pengenød for landbruget end ikke for hele landbruget, men især de lidt større bedrifter. En ordning af denne art vil samtidig være i direkte modstrid med lønarbejdergruppens interesser, især den arbejdsløse del, i at opretholde et vist reproduktionsniveau. Nøjagtig det samme gælder selvfølgelig for alle former for lønpolitiske indgreb, dog med den modifikation, at der måske kan udkrystalliseres et fællesinteressesfelt omkring en beskæftigelsespolitik.

De *indirekte monetære konjunkturstimulerende midler* kan deles i de valutapolitiske og de kreditpolitiske forholdsregler. De valutapolitiske forholdsregler er især devalueringen, som foregår med større eller mindre frivillighed; England gik fra guldet i 1931, hvilket var ensbetydende med en devaluering. Deva-

lueringens fordele er en direkte støtte til eksportindustrien, som i heldigste fald vil føre kumulative investeringer med sig. Men i en situation, hvor eksportmarkederne er lukkede eller kvantitativt begrænsede, er den positive, krisebekæmpende virkning ikke særlig stor. Kreditpolitikken omhandler spørgsmålet om kreditudvidelse eller ej. Den massive kreditudvidelse er i og for sig ikke nogen løsning på kriseproblemet, med mindre krisen udelukkende opfattes som – og er – realiseringsproblemer mellem samfundsøkonomiens forskellige afdelinger, som derfor skulle kunne bekæmpes gennem en udvidelse af pengemængden. Problemet er snarere, om og hvornår der overhovedet er brug for en kreditudvidelse. Hvis profitmulighederne f.eks. er ringe, er der heller ingen brug for yderligere kredit.

Kreditpolitikkenes virkninger er også afhængig af kreditvæsenets struktur således at forstå, at en effektiv kreditpolitik er betinget af en vis form for statslig eller central styring. Som en konsekvens heraf gennemføres der en eller anden form for statslig kontrol i hovedparten af de kapitalistiske nationalstater op gennem trediverne, især i form af en styrkelse af centralbankernes stilling.

De *offentlige arbejder* betragtes som det sidste, væsentlige element i den kapitalistiske krisepolitik. Den forestilling, som ligger bag de offentlige arbejder beskæftiger sig ikke med deres konkrete indhold, heller ikke med deres beskæftigelsesvirkning, men derimod med at regulere og stimulere gennem efterspørgselssiden. Det betyder, at kriseovervindelsen indledes i konsumvaresektoren, hvorfra den antages at brede sig til produktionsmiddel-sektoren. Jo lavere kapacitetsudnyttelsen i industrien er, desto længere tid vil det vare, før de positive virkninger begynder at brede sig og slå igennem. Finansieringen af de offentlige arbejder kan ikke ske over skatterne, fordi det vil fjerne mange af de stimulerende virkninger, heller ikke – eller kun i begrænset omfang – på det normale kreditmarked, fordi det tendentielt vil få renten til at vokse i en situation, hvor man håber på at skabe en større efterspørgsel efter kredit til produktionsudvidelse. Det eneste rigtige middel er deficitfinansieringen, altså underskudsbudgettering.

Disse fire typer af krisepolitiske virkemidler var virksomme i forskelligt omfang i de enkelte nationalstater under krisen. Virkningen af dem var sammenfattet nok mere politisk end økonomisk: de tenderede til at skabe social ro i en situation, hvor arbejderbevægelsen var delt i en beskæftiget og ubeskæftiget del og hvor den ubeskæftigede del igen var polært delt i en totalt passiv samt i en tendentielt revolutionær, aktiv del.¹⁵⁷

157. Jfr. f.eks. P. Mattick: *Krise og arbejdsløshed. Arbejdsløshed og arbejdsløshedsbevægelse i USA 1929-35*, Kbh. 1973.

Systematiseringen og virkningen af de forskellige krisepolitiske indgreb er samtidig udtryk for det teoretiske niveau, som Keynes' General Theory ... og de deri indeholdte krisepolitiske indgreb skal vurderes i forhold til. Derfor skal vi i det følgende se nærmere på hovedelementerne i Keynes' plan.

5.2. Keynes' konjunkturprogram

Fremkomsten af J. M. Keynes' The General Theory of Employment, Interest and Money i 1936 betragtes hyppigt som »den keynesianske revolution« i den økonomiske teorihistoriske udvikling. Og det er for så vidt også en berettiget karakteristik idet a) Keynes flytter den økonomiske problematik fra (neo) klassikernes fiksering i en mikro-økonomisk pris- og indkomstteori til spørgsmålet om den økonomiske udvikling overhovedet; b) er udtryk for en tilpasning af den økonomiske teori til den samfundsmæssige virkelighed; c) anviser en ny, systematisk rolle for den kapitalistiske stat.

For overhovedet at kunne forstå de krisepolitiske indgreb, som Keynes foreslår, er det dog nødvendigt at komme lidt nærmere ind på enkelte grundelementer i hans »nye økonomi«,¹⁵⁸

Keynes mener, at beskæftigelsesproblemet oprindeligt opstår, fordi sammenhængen mellem den totale produktion og den totale efterspørgsel bliver forstyrret af opsparingen. Opsparingen formindsker den samlede efterspørgsel uden at der sker en automatisk erstatning af dette efterspørgselsbortfald:

»Den enkelte opsparingshandling er så at sige ensbetydende med en beslutning om ikke at spise middagsmad i dag. Men den betinger ikke en beslutning om at spise middagsmad om en uge eller om et år eller om at købe et par sko eller at forbruge en bestemt ting på et bestemt tidspunkt. Den udelukker dermed arbejdet med at tilberede dagens middagsmåltid uden at tilskynde et arbejde med at sikre en fremtidig forbrugshandling.«¹⁵⁹

158. Afsnittet her er baseret på Genral Theory (GT) og struktureret efter W. Hoffmann: Theorie der Wirtschaftsentwicklung, op.cit. s. 176-222; Glombowski m.fl.: Gesamtwirtschaftliche Grundbegriffe und -beziehungen i Mehrwert 8, Gaiganz 1974, samt P. Mattick: Marx og Keynes, Viborg 1973, s. 102-164.

159. Keynes, GT. s. 210. Det er en formulering, som baserer sig på det, som ifølge Hoffmann er det første hovedteorem i Keynes' teori, konsumfunktionen eller teoremet om en aftagende forbrugstilbøjelighed. Konsumfunktionen er relationen mellem den faktiske beskæftigelse (d.v.s. indkomsten) og den faktiske efterspørgsel efter konsumgoder. Den er bestemt af indkomstens størrelse, andre objektive størrelser samt individernes subjektive behov og psykologiske tilbøjeligheder samt indkomstfordelingen (jfr. GT s. 90). Det er således, at 1) forbruget vokser med indkomsten (GT s. 96) og 2) at opsparingen vokser med indkomsten, når denne når op over en vis levestandard (GT s. 97). Hermed er *teoremet om den aftagende forbrugstilbøjelighed* formuleret: jo større tilvækst i indkomsten, desto større opsparingskvote og desto mindre tilvækst i forbruget.

Hvis efterspørgselsbortfaldet ikke skal blive permanent, må den vigende konsumvareefterspørgsel i første omgang substitueres med en tilsvarende investeringsgodeefterspørgsel; dvs. at det fremtidige forbrug skal træde i det nuværendes sted. De investeringer, der foretages i dag,¹⁶⁰ bestemmer en vis udstrækning vareudbuddet fremover. Derfor vil en ligevægt i beskæftigelsen blive stadigt vanskeligere at opnå.

Efterspørgslen efter konsumgoder skal jo vokse progressivt, hvis alle eksisterende produktionsmuligheder skal udnyttes.¹⁶¹ Men det kan den jo ikke på grund af den faldende forbrugstilbøjelighed, der betyder en faldende vækstrate i efterspørgslen efter konsumgoder – og denne faktor vokser med stigende indkomst. For Keynes bliver der på denne måde tale om, at der nødvendigvis er en indbygget tendens til stagnation i en kapitalistisk økonomi af overcyklisk karakter, som ikke kan løses gennem substituering

160. Investeringernes omfang er bestemt af opsparingen, hvor Keynes formulerer en nødvendig identitet mellem opsparing (S) og investering (I) således:

»Indkomst = produktionens værdi = forbrug + investering
Opsparing = indkomst ÷ forbrug

Derfor: opsparing = investering (GT s. 63).

S. vil dog ikke altid være lig I, fordi der også samtidig er en voksende likviditetspræference. Dette er det andet hovedteorem: *likviditetsteoremet*. Ikkekonsum eller opsparing holdes som kontanter, og tilbøjeligheden hertil udspringer af transaktionsmotivet, sikkerhedsmotivet samt spekulationsmotivet, hvoraf sidstnævnte er det vigtigste. Det gør nemlig, at man holder flere penge i likvid form end den mængde, som er (funktionelt) nødvendig ud fra transaktions- og sikkerhedsmotivet. Likviditetspræferencen vokser jo lavere renten er fordi renten er præmien for at opgive fordelene ved likviditet.

»Ved en given forventningstilstand er der hos befolkningen et vist beredskab til at have kontanter ud over den mængde, som forlanges ud fra transaktions- og sikkerhedsmotivet. Dette beredskab vil slå ud i de faktiske kontantbeholdninger i samme grad, som pengemyndighederne er villige til at skabe kontanter« (GT s. 205).

Investeringerne bestemmes overhovedet af kapitalens grænseproduktivitet, som igen er bestemt af forholdet mellem det forventede årlige afkast af investeringen og kapitalenhedens anskaffelsespris:

»forholdet mellem det forudseelige afkast af en kapitalenhed og dens udbudspris eller udgifterne til at erstatte den, d.v.s. forholdet mellem det forudseelige afkast af en yderligere enhed af denne slags kapital og dens produktionsomkostninger, giver os *grænseproduktiviteten for denne slags kapital*«. (GT s. 135).

Grænseproduktivitetsens numeriske undergrænse er renten: »Jeg definerer kapitalens grænseproduktivitet som lig den diskontosats, der vil gøre den nuværende værdi af den række af årsrenter, der kan forventes af en kapitalenhed i dens udnyttelsesperiode, nøjagtig lig dens udbudspris.« (GT s. 135).

Grænseproduktivitetsens udviklingstendens er faldende, hvorfor der også er en faldende investeringstilbøjelighed.

Dette er det 3. og sidste hovedteorem i Keynes' generelle teori: investeringsfunktionen. Med en faldende grænseproduktivitet falder *tilbøjeligheden* til at investere, og når grænseproduktiviteten er lig eller mindre end renten, vil investeringerne ophøre helt, »med mindre renten falder i samme udstrækning.« (GT s. 228).

161. Jvf. GT s. 105.

gsefterspørgslen: en voksende investeringsgodeefterspørgsel. En voksende investeringsgodeefterspørgsel forudsætter selv en voksende konsumgodeefterspørgsel.

Man kan også formulere denne sammenhæng således: alle investeringer har dels en indkomsteffekt, dels en kapacitetseffekt – altså en efterspørgselseffekt og en udbudseffekt. Eftersom forbrugstilbøjeligheden ikke er 1, men mindre, vil kapacitetseffekten være større end indkomsteffekten. Deraf den langsigtede, nødvendige stagnationstendens.

Ser man så videre på sammenhængen mellem kapitalens grænseproduktivitet og renten, viser det sig, at den faldende grænseproduktivitet – der skyldes, at der bliver mere og mere kapital – ikke nødvendigvis fører til arbejdsløshed og stagnation. Grænseproduktiviteten kan sagtens falde, hvis bare renten falder tilsvarende. Kan renten så det? Nej, ikke under en vis, ubestemt undergrænse. Her opererer Keynes ud fra forskellen mellem pengekapital og produktiv kapital.

Grænseproduktiviteten falder for alle varer, fordi en positiv grænseproduktivitet tiltrækker investeringer, som forøger udbuddet. Dette gælder dog ikke for pengekapitalen. Udbuddet af penge vokser ikke, når renten (= grænseproduktiviteten for pengene) er positiv. Pengeudbuddet bestemmes overhovedet ikke af endogene faktorer i økonomien, men af centralbanken. I stedet for at følge grænseproduktiviteten, følger pengemængden likviditetspræferencen, som er den faktor, der bestemmer rentens undergrænse.

»... under bestemte omstændigheder, som vil indtræffe hyppigere, vil netop den egenskab ved pengene, der tilfredsstiller likviditetspræferencen, føre til, at rentefoden – især under en vis værdi – ikke længere reagerer på selv store pengemængdeforøgelse.«¹⁶²

Når det er således, at grænseproduktivitet og rente er uafhængige af hinanden, men alligevel således, at diskontoen – bestemt af likviditetspræferencen, men fastlagt af centralbanken – sætter bundgrænsen for investeringsmulighederne, må rentens størrelse kunne bestemmes for at kunne bekæmpe arbejdsløsheden:

»D.v.s. at arbejdsløsheden udvikler sig, fordi menneskene jagter månen; det er ikke muligt at beskæftige mennesker, når den forlangte genstand (pengene) er noget, der ikke kan produceres, og hvor efterspørgslen efter den ikke uden videre kan undertrykkes. Der findes kun et lægemiddel, nemlig at overbevise befolkningen om, at månen er en grøn ost og have en fabrik for grøn ost (d.v.s. en centralbank) under offentlig ledelse.«¹⁶³

162. Ibid. s. 233.

163. Ibid. s. 235.

Hensynet til beskæftigelsen kan derfor medføre, at rentefoden skal sættes lavere end likviditetspræferencen betinger. Derfor er den nuværende fase af kapitalismen for Keynes ensbetydende med »et medlidenhedsdrab på rentieren« (eller »euthanasia of the rentier«, GT s. 376), fordi denne kun modtager rente som følge af at kapitalen er knap, hvad den ikke behøver at være i sin pengeform.

Selve krisen forklarer Keynes ud fra et pludseligt sammenbrud i grænseproduktiviteten. I opgangsperioden er den forventede grænseproduktivitet blevet skruet meget op, og efterhånden viser det sig så, at det faktiske årlige afkast er langt mindre.¹⁶⁴

Denne ultrakorte gennemgang af de centrale elementer i Keynes' generelle teori er tilstrækkelig til vores formål, nemlig at kunne bestemme elementerne i hans krisepolitik. Krisepolitikken drejer sig om, hvorledes og i hvilken grad man kan påvirke de tre hoveddeterminanter i den økonomiske proces: forbrugstilbøjeligheden, likviditetspræferencen og investeringstilbøjeligheden. Denne påvirkning er af dobbelt art, dels en faktisk offentlig indgriben, dels dens psykologiske følger for produktionsmådens agenter. Alene det, at der er tale om *tilbøjeligheder* til dette og hint illustrerer de psykologisk processers betydning. Hvor forbrugstilbøjeligheden er svær at påvirke, er likviditetspræference og investeringstilbøjelighed så meget »forventningsstørrelser«, at en større tillid til fremtiden hyppigt vil være det moment, der i Keynes' forestillinger sætter en ny kapitaldannelseproces igang. Her skal vi dog følge de *faktiske* påvirkninger, der skabes gennem offentlige indgreb.

Forbrugstilbøjeligheden skal i Keynes' økonomi ikke påvirkes gennem hverken lønreduktion eller opsparing, fordi ingen af disse vil kunne afhjælpe krisen. I stedet skal man generelt arbejde på at forøge den samlede efterspørgsel efter konsumgoder:

»Der er intet grundlag (/) for en antagelse om, at en bevægelig lønpolitik er i stand til at opretholde en vedvarende fuld beskæftigelse; heller ikke for en antagelse om, at en 'openmarket' pengepolitik i sig selv alene vil være i stand til at nå dette resultat. Det økonomiske system kan ikke bringe sig selv i ligevægt på denne måde.«¹⁶⁵

164. »Når skuffelser rammer et overoptimistisk og overforsynet marked, så må de ramme det med pludselighed og endda med katastrofal kraft. Den bestyrtelse og uvished med hensyn til fremtiden, der følger med et sammenbrud i kapitalens grænseproduktivitet, vil naturligvis få likviditetspræferencen til at vokse hurtigt – og følgelig også rentefoden. Den omstændighed, at et sammenbrud i kapitalens grænseproduktivitet plejer at følges med en stigende rentefod, kan derfor få investeringerne til at skrumpes gevaldigt ind.«

Den grundlæggende årsag skal dog søges i sammenbruddet i kapitalens grænseproduktivitet, GT s. 316.

165. Ibid. s. 267.

Lønreduktion er især meningsløs, fordi den kan gennemføres langt lettere og mere gnidningsløst, hvis og når den bliver nødvendig (nemlig når grænseproduktiviteten falder) i en tilnærmet fuldbeskæftigelsessituation:

»Et forsøg fra arbejdsgivernes side på at revidere lønningerne nedad, vil fremkalde langt mere modstand end en gravis og automatisk sænkning af reallønnen som følge af stigende priser«. ¹⁶⁶

Alle erfaringer viser, at kapitalvæksten hæmmes af en lav forbrugstilbøjelighed. Derfor kan en forøget opsparing ikke bringe kapitalen ud af krisen. Omvendt vil alle forholdsregler, der styrker forbrugstilbøjeligheden, være fremmede for kapitalvæksten. Det bliver således ikke de riges »afholdenhed« med hensyn til forbrug, der fremmer væksten. De gamle dyder bliver nu til synder. Følgelig skal fordelingspolitikken – d.v.s. skattepolitikken omfordele indkomsten i retning af et større konsumgodeforbrug. Det er det *første konjunkturpolitiske forslag*.

Indgreb med sigte på at påvirke likviditetspræferencen udgår også fra et brud med vaneforestillingerne i den daværende økonomiske teori. Traditionelt anså man nemlig en høj rentefod for nødvendig for at motivere til en høj opsparing.

»Men vi har vist, at størrelsen af den effektive opsparing nødvendigvis bestemmes af investeringsomfanget, og investeringsomfanget fremmes af en *lav* rentefod (/). Det er således til stor fordel for os at sænke rentefoden til det punkt i forhold til kapitalens grænseproduktivitet, som den fulde beskæftigelse indfinder sig på«. ¹⁶⁷

Offentlig styring af kreditpolitikken – d.v.s. af centralbanken og diskontoen – samt en lav diskonto (de billige penges politik) bliver det *2. forslag* i Keynes' konjunkturpolitik.

Påvirkning af *investeringstilbøjeligheden* er ubetinget det vigtigste element i Keynes' konjunkturpolitik. Han kalder det »socialisering af investeringerne«. ¹⁶⁸ Socialiseringen bliver nødvendig, fordi en almindelig pengepolitik ikke er tilstrækkelig til at sikre en optimal investeringsrate. Staten skal derfor dels investere eller allerhelst gennem offentlige ordrer »inducere« produktion, investering og beskæftigelse i den private sektor. Denne type af investeringer skal samtidig sætte sig ud over det forhold, at kapacitetseffekten altid er større end

166. Ibid. s. 264.

167. Ibid s. 375 – hvor medlidenhedsdrabet på rentieren hører med.

168. »Jeg går ud fra, at en temmelig omfattende socialisering af investeringerne vil være det eneste middel til at sikre en tilnærmelse til den fulde beskæftigelse (/). Ud over dette, er der dog ingen argumenter for et statsocialistisk system, omfattende størstedelen af det økonomiske liv i et samfund«. GT s. 378.

indkomsteffekten, og det betyder, at de statsligt inducerede investeringer ikke må have nogen stofflig produktiv virkning. Selv det rene »spild« kan i sidste ende forøge samfundets rigdom:

»Pyramidebygning, jordskælv, selv krige kan forøge rigdommen (/). Hvis finansministeriet fyldte gamle flasker med pengesedler, anbragte dem i egnede dybder i forladte kulminer, fyldte disse op med byens renovationsaffald og overlod det til den private foretagsomhed at grave pengesedlerne fri igen efter laissez-faire's gennemprøvede grundprincipper (/) så behøvede der ikke længere at findes arbejdsløshed, og formidlet af de afledte virkninger ville fællesskabets realindkomst samt dets kapitalrigdom sandsynligvis være langt større end nu. Det ville ganske vist være mere fornuftigt at bygge huse og deslige, men hvis det forhindres praktisk og politisk, ville ovennævnte være bedre end ingenting (/). Det gamle Ægypten var dobbelt lykkeligt, og dets eventyrlige rigdom skyldes utvivlsomt den omstændighed, at det havde *to* aktiviteter, nemlig både pyramidebygning og alkyi, hvis frugter ikke opbrugte overfloden, da de ikke kunne tjene menneskehedens behov gennem forbrug. Middelalderen byggede katedraler og sang døds-messer. To pyramider, to messer for de døde er dobbelt så godt som een, men det er to jernbaner fra London til York ikke«. ¹⁶⁹

Denne socialisering af investeringerne har selvfølgelig ikke noget med nationalisering eller med samfundsmæssig *kontrol* med investeringerne at gøre. ¹⁷⁰

Det drejer sig tværtimod præcist om at sikre den privat-økonomiske rentabilitet gennem statslige forholdsregler. På den ene side skal staten sikre, at kapitalens vækst ikke hindres p.g.a. pengerenten (jvf. rentierproblemet), hvilket kan gøres gennem rente og pengepolitikken.

På den anden side skal staten overfor en vigende investeringstilbøjelighed påvirke denne gennem den offentlige udgiftspolitik enten direkte eller indirekte. Efterspørger staten f.eks. pyramider eller rustningsprodukter for et givet beløb, vokser indkomsten med et langt større beløb på grund af den såkaldte *multiplikatoreffekt*. Fra det offentlige efterspørgsel udgår en impuls der forø-

169. Ibid. s. 129 f.

170. K. Hansen/L. Torpe skriver i deres »Om marxistisk statsteori, keynesianisme og arbejderbevægelse – til en indkredsning af statsinterventionismeproblematikken« i: Den jyske historiker, 3/1975, Århus 1975, s. 66:

»Foruden statslige investeringer mente Keynes også, at det var nødvendigt med en samfundsmæssig kontrol med de private investeringer, som han udtrykker i 'socialisation of investment'. Hvordan en sådan kontrol skulle finde sted, og hvordan den skulle kunne forenes med det, som han som helhed anså som helt essentielt, opretholdelsen af privatejendommen til produktionsmidlerne, giver han intet svar på«. Et godt svar ville være, at det er fordi Keynes overhovedet ikke anså en samfundsmæssig *kontrol* med investeringerne for nødvendig. Faktisk skriver han direkte, at »Staten behøver ikke at overtage ejendommen af produktionsmidlerne. Hvis det lykkes for staten at bestemme det beløb, som produktionsmidlerne udvides med årligt og at fastlægge mindsteafkastet til besidderne, opnår den alt det nødvendige«. (GT s. 378). Det første kan den opnå gennem selvstændige investeringer og inducerede investeringer, og det andet opnår den gennem diskontofastlæggelsen.

ger indkomsterne og dermed investeringerne og dermed beskæftigelsen osv. Dermed skabes – og det er det vigtige – netop en forbedring i den privatøkonomiske rentabilitet.

Det 3., vigtigste og mest vidtrækkende forslag i Keynes' konjunkturprogram er således igangsættelse af offentlige arbejder og forøgede resultater, d.v.s. uden kapacitetseffekt, men med en indkomsteffekt.

Man kunne så spørge om betingelserne for effekten af den statsligt inducerede produktion. Vil den virkelig, reelt føre til en forbedret beskæftigelse? Det afhænger af flere faktorer. Efterspørgselsforøgelsens beskæftigelseseffekt kan formindskes, hvis den f.eks. falder ud som en forøget efterspørgsel af importerede varer, som selvfølgelig ikke forøger den nationale beskæftigelse. Den kan også formindskes, hvis de statslige udgifter finansieres forkert, f.eks. gennem forøgede skatter. De vil nemlig betyde en formindskelse af den private investeringsrate. Ud over multiplikatorvirkningen af de offentlige udgifter vil man kunne tale om en modsat rettet negativ multiplikatorvirkning, udgående fra tendentielt reducerede private investeringer. Finansieringsmæssigt skal voksende offentlige udgifter derfor finansieres gennem en egentlig underbudgettering, altså en »deficit spending«. Det er her ligeledes vigtigt at fastholde, at

»en faktisk udvidelse af produktion og beskæftigelse altid kun er mulig, når der er tilstrækkelig mange arbejdsløse, der vil kunne udgøre tillægsbeskæftigelsen, og når produktionskapaciteten i de eksisterende anlæg er så lidt udnyttet, at en tilsvarende udvidelse er mulig uden yderligere investeringer. Multiplikatorprocessen viser med andre ord, hvorledes efterspørgsel, produktion og beskæftigelse kan forøges gennem statslige udgifter i en beskæftigelseskrise. Den viser ikke, hvorledes produktionen kan forøges, hvis de givne anlæg ikke er tilstrækkelige hertil. Produktionsudvidelsen betragtes således uafhængigt af kapitalens vækst«.171

Konklusionen bliver hermed, at Keynes' økonomi kun fungerer som en kriseøkonomi – altså i en uligevægtsøkonomi. Den fungerer ikke for en fuldbeskæftigelsesøkonomi, hvilket en række af postkeynesianerne sidenhen har vist.

I kriseøkonomien giver Keynes en række anvisninger på praktiske indgrebsmuligheder af »revolutionerende« art – dog en konservativ revolution, hvor den, hvis indgrebene da ellers får de tilsigtede virkninger også giver større »frihed«, nemlig frit konsumvalg.

Overfor Keynes og hans forslag, står de europæiske socialdemokraters krav om gennemførelse af planøkonomi i en eller anden form. Hvilke former, der generelt er tale om, skal vi se i det følgende.

171. Glombowski m.fl. op.cit. s. 103.

5.3. Krisepolitik og planøkonomi

På den faglige Internationales økonomiske Ekspert-Konference i Paris, der blev afholdt i dagene 14.-16. april 1937 var der ifølge referatet en almindelig og livlig diskussion om den økonomiske politik i de forskellige deltageres lande:

»De fleste Ekspertes gav Udtryk for, at man endnu ikke kunne tale om en egentlig Planøkonomi i de respektive Lande, men at Krisepolitikken havde skabt mange økonomiske Ordninger og Institutioner, der kunne bruges i en kommende Planøkonomi. Alter (Polen) påviste, hvorledes Polens Økonomi i de senere År var blevet udpræget statskapitalistisk. Man havde overordentlig mange og dybtgående Statsindgreb, men ingen som helst Planøkonomi til Fordel for Arbejderne. Med udgangspunkt heri fremhævede han Nødvendigheden af at give en eksakt Definition af Begrebet socialistisk Planøkonomi, så man kunde få er skarp Adskillelse fra de kapitalistiske planøkonomiske Bestræbelser ... (/) En Udvikling af Statskapitalismen til socialistisk Planøkonomi var et Spørgsmål om politisk Magt«. ¹⁷²

Heri finder man en formulering af det, som optog de fleste af de europæiske socialdemokrater i 1930'erne, nemlig spørgsmålet om, hvorledes de umiddelbart nødvendige krisepolitiske indgreb, som alle havde karakter af afværgekemekanismer, kunne generaliseres og indgå i en strategi for omdannelse af det kapitalistiske samfund til et socialistisk, planøkonomisk samfund. Karakteristisk for planøkonomidiskussionen er for det første, at den indeholder stærkt antikommunistiske tendenser, udformet dels som en omfattende kritik af 'Sovjetdiktaturet' og halvvejs skadefro beretninger om arbejdsløsheden i Sovjetunionen, den fejlslagne planøkonomi o.s.v., dels som en kritik af de nationale europæiske kommunistiske partier. Denne del af debatten skal ikke berøres i det følgende. For det andet er det karakteristisk, at planøkonomidebatten indeholder forsøgsvisse formuleringer af økonomiske reguleringsprincipper, som afviger fra de keynesianske indgreb, og som skal være et socialistisk alternativ, omend Keynes betragtes som en fremragende økonom. For det tredje er det karakteristisk for debatten, at den beskæftiger sig meget med en praktisk-politisk gennemførelse af planøkonomiske elementer, dels selvfølgelig for at legitimere den førte krisepolitik, og dels for at generalisere den. Disse aspekter skal vi belyse i det følgende.

Først skal vi dog se på socialdemokraternes skelnen mellem statskapitalisme og socialistisk planøkonomi, rettere: socialistiske elementer i 30'ernes overgangsøkonomi. Det grundlæggende kriterium for en skelnen mellem kapitalisme og socialisme er jo ejendomsretten til produktionsmidlerne. Herudfra er der således ikke tale om planøkonomi i de vesteuropæiske sam-

172. Meddelelser fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, nr. 4, 1937, s. 80.

fund. Men med den moderne, organiserede kapitalismes udvikling, er der sket en deling mellem ejendoms- og dispositionsret, som går det muligt at arbejde i retning af planøkonomi også inden for kapitalismens rammer, fordi man ved at begrænse dispositionsretten kan gennemføre en samfundsmæssig, planlagt udvikling. Den kapitalistiske planøkonomi vil ikke afskaffe den private ejendomsret, til nød begrænse den private dispositionsret i en overgangsperiode – nemlig krisen, men ellers blot restaurere markedsøkonomien i en mere udviklet form. Den socialistiske planøkonomi vil efter sin tendens afskaffe ejendomsretten men kan også indføre planelementer selv under en markedsøkonomi, fordi den kan samfundsmæssiggøre større og større dele af dispositionsretten. Gennem denne samfundsmæssige dispositionsret vil den tendentielt kunne virkeliggøre en i forvejen lagt plan for produktion og fordeling, hvor selve planens eksistens jo også er fundamentalt for den socialistiske planøkonomis tendens til forskel fra den statskapitalistiske restaurering.

Den socialistiske planøkonomi kan iflg. den internationale socialdemokratiske debat systematiseres i fire forskellige former, afhængig af markedets betydning, prisfastsættelse og pengenes betydning.¹⁷³

- a. En *ren forvaltningsocialisme* er en socialistisk økonomi, hvor alle naturlieprodukter fordeles efter den samlede plan, som dermed skal afstemme produktion og behov.
Her er der tale om, at planen erstatter markedsmekanismen (udbud og efterspørgselsregulering), prisdannelse og købekraften. Produktion, fordeling og konsum er fastlagt gennem planen.
- b. Den *modificerede forvaltningsocialisme* er som A, bortset fra, at der er tale om en vis form for konsumfrihed, eftersom konsumreguleringen sker på basis af arbejdstidscertifikater i lighed med de skitser af den kommunistiske produktionsmåde, som Marx og Engels fremlagde.¹⁷⁴
- c. I den *rene markedsocialisme* opretholdes såvel markedsprincip som konkurrence, hvor den anarkiske markedsproces, som fremkalder kriser, vil blive afskaffet gennem en statslig overtagelse af virksomhederne. Disse vil da kunne fungere krisefrit i et socialistisk konkurrencesamfund – den socialistiske kappestrid – men vil ikke autonomt kunne investere. Kapitalmarkedet bliver styringsinstans, hvor der skal føres en kvalitativ kreditpolitik, ikke som hos Keynes, hvor den blot er kvantitativ. De kapitalinvesteringer, der totalsamfundsmæssigt set er uønskværdige, vil blive

173. Mandelbaum/Meyer: Zur Theorie der Planwirtschaft, i Zeitschrift für Sozialforschung, Bd. 3, Paris 1934, s. 228-262, hvis afgrænsning vi følger i det efterfølgende.

174. Især i Randglossen ... og Antidührung. Jvf. Mandelbaum/Meyer, op.cit. s. 236.

forhindret gennem nægtelse af kredit eller gennem en diskriminerende rentepolitik.

»Denne politik er baseret på den opfattelse, at de afgørende økonomiske forstyrrelser bundet i ekstensive og intensive vækstprocesser og netop fremkommer fordi virksomhedslederne reagerer økonomisk rationelt på prisændringer«. ¹⁷⁵

- d. Den *modificerede markedsocialisme* danner overgangsformen til den statskapitalistiske regulering. Nationaliseres visse grene af samfundsøkonomien – f.eks. basisindustrierne – vil der opstå en offentlig sektor i økonomien, som da vil kunne udvikle sig til en modificeret markedsocialisme. Hermed opstår der en række tekniske problemer om bestemmelsen af prisen på ydelser fra den socialiserede del af produktionen. Hvorledes skal prisen f.eks. fastsættes på de offentlige ydelser – gas, vand og elektricitet? Efter forrentning af de offentlige investeringer eller med henblik på behovsdækning. ¹⁷⁶

Den modificerede markedsocialisme er den hovedform, som de europæiske socialdemokratiets praktiske planøkonomiske forslag centrerer om. Vi skal her se på den belgiske udformning af den, oprindeligt fremlagt som det belgiske socialistiske partis »Arbejdsplan«, udformet af Hendryk de Man og vedtaget i slutningen af 1933. Som regeringsprogram opfattes den som en grundlæggelse af planøkonomien. ¹⁷⁷

Formålet med »Arbejdsplanen« er en økonomisk og politisk omdannelse af Belgien ved at grundlægge en blandet økonomi. ¹⁷⁸ Denne omfatter dels en privat sektor, dels en nationaliseret (kreditvæsen og nøgleanlæg). Herved vil man kunne underordne erhvervslivets interesser under fællesvæsenets, afskaffe arbejdsløsheden og forøge den almene velstand. Hovedelementerne er en nationalisering af kreditten, en nationalisering af de vigtigste industrier – nemlig de monopoliserede, som producerer råvarer eller drivkraft – og organisere transportsystemet. Tilbage i økonomien bliver en privat del, der skal befri fra den monopolistiske konkurrence, og kun omfatte småvirksomheder, nemlig sådanne, hvor ejendomsretten til produktionsmidlerne kombineres med eget driftsherarbejde.

175. Mandelbaum/Meyer, op.cit. s. 237.

176. Jfr. den danske diskussion herom hos Fritz Bauer: Den politiske pris, i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1939, s. 191ff.

177. Jfr. Meddelelser fra Arbejderbevægelsens Erhvervsraad nr. 6-7 1937, s. 141.

178. Efter Meddelelser, op.cit. s. 141ff. og O. Bertolt: Hendrik de Man's Arbejdsplan, i Socialisten nr. 2, 1934, s. 38ff, samt E. Varga: Der »Plan« Hendryk de Mans, i: Die Krise der Kapitalismus und ihre politischen Folgen, Frankfurt 1974, s. 373-401.

Denne praktisk-politiske udformning af en planøkonomi får hurtigt konsekvenser i en række andre lande. Ligesom Keynes løser borgerskabets ideologiske krise, kan man sige, at »Arbejdsplanen« løser socialdemokratiernes krise i den forstand, at den anviser praktiske handlemuligheder fremover. Den danner udgangspunkt for tilsvarende planer i Holland og Schweiz, hvor de dog ikke bliver gennemført, og i Norge, hvor der fremlægges en plan for opbygningen af en nationaliseret basisindustri, der ikke bliver gennemført ved fremlæggelsen, men som for størstedelens vedkommende er realiseret i dag.¹⁷⁹

Arbejdsplanen resulterede i Belgien alt ialt i en økonomisk gunstig udvikling. På det finansielle område nationaliserede man stort set hele kreditsystemet; inden for industrien søgte man at omlægge det belgiske produktionsliv. Arbejdsløsheden skulle nedbringes gennem oprettelse af nye industrier, der producerede for hjemmemarkedet. Desuden skulle alle verdensmarkedsorienterede industrier rationaliseres og moderniseres for at gøre dem konkurrencedygtige.

»Efter at alle planer var nøje gennemprøvet, såvel økonomisk som teknisk, skred man til en Realisering af dem. Der er nu oprettet belgiske Olieraffinaderier, Gødnings- og Frugtkonservesfabrikker, Industrier for Køleteknik, Luftkonditionering og Jernbanemateriel – og endnu større Planer foreligger (/) Nedgangen i Arbejdsløsheden ses af følgende Tal: 1935, 1. kvartal: 283.566, 1937, 1. kvartal 147.679«.¹⁸⁰

5.4. *Det danske socialdemokratis planøkonomiske forestillinger: hverdagens socialisme*

»Socialdemokratiets Politik er og må i Dag være en helt anden end den var for 30 år siden. Da stillede man sine principielle Fordringer som Propaganda. Nu skal Socialdemokratiet udføre *Dagens Gerning*, og selve denne Gerning er, enten det nu drejer sig om noget så vidtfavnende som Landbrugserhvervets Gældssanering eller 'kun' om Handelsforhandlinger med England om næste halvårs Eksport, *et lille Stykke Socialisme*, et Led i den almindelige økonomiske Udvikling, som Dag for Dag forandrer Samfundet fra et kapitalistisk til et halvsocialistisk og til sidst et socialistisk Samfund«.¹⁸¹

Selv om det danske socialdemokrati ikke udarbejder arbejdsplaner med nationaliserede elementer, er planøkonomien alligevel den centrale forståelsesramme, som skitserer overgangssamfundets former.

179. Så godt som alle basisindustrier i Norge fungerer enten som rene statslige selskaber eller som statsdominerede med 51% af aktiekapitalen.

180. Meddelelser 6-7, op.cit. s. 144 og 146.

181. H. P. Sørensen: Folketingsvalget 1935, i Socialisten nr. 11, København 1935, s. 379.

Når H. P. Sørensen i indledningscitateret kan sige, at dagens gerning er et lille stykke socialisme, er det ensbetydende med en ny opfattelse af overgangsbetingelserne. Hvor Gustav Bang som vi så, formulerede en bagvedliggende udviklingsdynamik som begrundelse for reformismen i dagens gerning – ‘en dag vil vi have opnået flertallet’ – ser man nu snarere en udviklingsdynamik, som siger: fra kapitalisme til statskapitalisme, fra statskapitalisme til statssocialisme, fra statssocialisme til socialisme.¹⁸² Her opfattes statskapitalismen som en nødvendig overgangsform, der fremkommer tvangsmæssigt ud fra krisetilstanden og dens nødvendige indgreb. Statskapitalismen er en samfundsform,

»hvor Arbejdet fortsat er en Vare, hvis Pris er afhængig af i væsentlig Grad de enkelte Erhvervsområders Bæreevne, hvor Lønarbejdet består i væsentlig uændrede Former, men hvor Staten (Samfundet eller Samfundsorganer) behersker, kontrollerer eller ejer store Dele af Produktionsapparatet og foretager afgørende Dele af den nødvendige Kapitalopsparing. Men lige saa lidt som Statskapitalisme er nogen varig Samfundsform, men netop en Overgangsform, lige saa lidt vil den have faste og konsekvent opbyggede Strukturer.«¹⁸³

Skal statskapitalismen udvikle sig til statssocialisme kræves der to ting: dels at arbejderklassen har magten over staten, dels at denne magt udnyttes til at indføre flere og flere planøkonomiske elementer. En direkte form for planøkonomi kan udøves inden for statens eget råderum, nemlig de allerede nationaliserede virksomheder – f.eks. Nationalbanken og statsbanerne – og en indirekte form (den modificerede markedssocialisme) kan udøves gennem den statsligt, planøkonomisk regulerede økonomi. Tilbage bliver en privat sektor, hvor der skal herske en fri og loyal konkurrence, hvilket Priskontrolrådet kan sikre.¹⁸⁴ Den statsligt, planøkonomisk regulerede økonomi skabes gennem de krisepolitiske indgreb, som vi derfor skal se lidt nærmere på¹⁸⁵.

182. Se f.eks. E. Christiansen: Mellem Kapitalisme og Socialisme, i Socialisten nr. 4, Kbh. 1933, s. 128 ff.; E. Christiansen: Krisen i Norge og Planøkonomien, i Socialisten nr. 4, Kbh. 1934, især s. 119; E. Christiansen: Statskapitalisme, Særtryk af Samfundets Krav, AOF, Kbh. 1933; H. P. Andersen: Statssocialisme, i Socialisten nr. 9, Kbh. 1933, s. 306; Erik Reeh: Nutidens Økonomi og Fremtidens, i Socialisten nr. 11, Kbh. 1934, s. 350 ff.

183. Christiansen: Statskapitalisme, op.cit. s. 6.

184. Fritz Bauer: Tvangskartel eller Frikonkurrence, i Socialisten nr. 7, Kbh. 1938, s. 249.

185. Om baggrunden for disse indgreb kun dette:

Verdenskrisen slår igennem i Danmark i to faser, først som en landbrugskrise med prisfald og afsætningsvanskeligheder, så som industriel krise med uudnyttet kapacitet og arbejdsløshed. Dybest og vigtigst er landbrugskrisen. Som følge af landbrugsproduktionens dominerende betydning slår verdenskrisen senere igennem i Danmark end i mange andre verdensmarkedslande. Dette skyldes, at verdensmarkedsprisfaldet på landbrugsprodukter, der begynder allerede i 1927/28 i første række omfatter den agrare primærproduktion, f.eks. hvede, og som indleder landbrugskrisen på verdensmarkedsplan, i første omgang betyder faldende produktionsomkostninger for den mere forædlede danske landbrugsproduktion. Men hen mod slutningen af 1930 faldt priserne for samtlige landbrugsprodukter måned for måned: deflationskrisen var en realitet, også for det danske landbrug.

Denne krisepolitik gennemføres af den socialdemokratisk-radikale regering under ledelse af Stauning i 4 store forlig.

Det første kriseforlig indgås med de konservative i oktober 1931. Det omhandler dels arbejdsløshedsunderstøttelse, udbetalt som en midlertidig hjælp – ialt 5 mill. kr. – og dels landbrugstilskud, nemlig svarende til 30 mill. kr. udformet som tilskud på 2% af den sum, hvormed landmandens gæld oversteg hans nettoformue – dog maksimalt 2000 kr. pr. landmand. Det var udgiftssiden. På indtægtssiden blev beløbene dækket gennem en forøgelse af de indirekte skatter og afgifter.

I januar 1932 oprettes valutacentralen efter en devaluering i 1931,¹⁸⁶ hvor gulddindløseligheden suspenderes for aldrig at vende tilbage igen. Valucentralen formidlede al handel med fremmed valuta, tildelte bestemte kvota til bestemte formål – især til råvareforsyning – og blev på denne måde efterhånden kontrolinstans for hele den kvantitative importregulering. Samtidig førte Nationalbanken en politik, som gik ud på at skabe 'billige penge'. Diskontoen blev gradvis nedsat, men uden egentligt resultat: den effektive rente reagerede ikke i nært samme omfang som diskontoen.

2. kriseforlig blev indgået mellem alle partier i juni 1932 og giver yderligere 18 mill. kr. i krisetilskud til landbruget. Det udbygges med en sukkerordning, som forbyder import af udenlandsk sukker, fastlægger hjemmemarkedsprisen for dansk sukker og overfører en del af sukkerfabrikkernes overskud til en sukkerfond. Vurderingen af sukkerordningen, som protektionistisk opretholder muligheden for en national sukkerproduktion, lyder:

»Denne Sukkerordning blev det første Skridt på den planøkonomiske Vej, som vi siden Aar for Aar er kommet længere ind paa.«¹⁸⁷

Optakten til det 3. store forlig – Kanslergade-forliget – var Stauning-Munchregeringens parlamentarisk-politiske vanskeligheder ved at få regerin-

Hvedeprisen faldt f.eks. til 1/3 fra 1928 til 1931, hvorimod prisfaldet for størstedelen af den animalske produktion (bacon og flæsk samt slagtekvæg) satte senere ind som en ret direkte konsekvens af den begyndende massearbejdsløshed i de øvrige verdensmarkedslande efter 1929, således at »Den nuværende verdenslandbrugs-krise er blevet uddybet og udvidet ved verdensindustrikrisen, fordi industriarbejderklassen og andre kredse, hvis existens beror på industrien, er hovedaftagere af landbrugsprodukter.« (Erik Schmidt: Landbruget i Krise, Kbh. 1935, s. 74).

186. Den anden devaluering i perioden skete i 1933 i forbindelse med Kanslergadeforliget. Herefter lå kronens kurs fast i forhold til det engelske pund.

187. Hartvig Frisch: Fra Krisepolitik til Planøkonomi, i Socialisten nr. 4, Kbh. 1938, s. 88.

gens kriselovforslag igennem det venstre-konservativt dominerede landsting; økonomisk-samfundsmæssigt set var det den stærkt voksende arbejdsløshed samt arbejdsgivernes lockoutvarsel i januar 1933. Med dette lockoutvarsel sker der en foreløbig kulmination på de arbejdsmarkedskonflikter, som der længe havde været lagt op til. Allerede overenskomstfornyelsen i 1931 havde i det samlede resultat betydet lønnedgange,¹⁸⁸ dog solidarisk graderet, således at der var tale om forskellige reduktionsprocenter (4-8), afhængig af den allerede eksisterende timeløn. Dette lønedsættelsesresultat blev opnået gennem Forligsmandens mæglingforslag, som her for første gang blev fremlagt som en helhed til *samlet* afgørelse. Kun skotøjsarbejderne stemte imod og stod alene uden støtte fra D.s.F. i den 3 måneder lange lockout, som fulgte efter deres forkastelse. Ved den efterfølgende overenskomstfornyelse i 1932 kunne der ikke opnås enighed om en uændret forlængelse af de bestående overenskomster, hovedsagelig på grund af bitterhed i fagbevægelsen over det første forsøg på at gennemføre sammenkædningsregler året forud. På denne baggrund varslede arbejdsgiverne lockout og krævede en generel lønreduktion på 20%, bl.a. under indtryk af krisen. Forligsmandens mæglingforslag resulterede i en uændret forlængelse efter træge forhandlinger.

Op til overenskomstfornyelsen i 1933 havde der været prisfald på omkring 5% samt en nedgang i beskæftigelsen på omkring 17%. Alligevel krævede arbejdsgiverne en generel lønreduktion på 20% ud fra overvejelser om, at lønreduktion måtte gå forud for og indlede et prisfald til at løse afsætningskrisen. Dette krav skulle gennemtvinges via storlockouten, som

»vilde omfatte ca. 150.000 Arbejdere og hvis den traadte i Kraft, vilde de 150.000 arbejdsløse samtidig blive kastet over på Strejkekasserne. Den faglige Modstand syntes med denne Dødvægt på Forhaand haabløs. Her maatte Regeringen søge en politisk Udvej ... (/) Arbejderne ønskede ikke Kronenedskæringen, men var parat til at betale Prisen, hvis man til gengæld foruden Lockouts Afbłæsning kunde opnaa Gennemførelse af Steinckes store Socialreform, Krisehjłlp til de arbejdsløse, Iværksættelse af store offentlige Arbejder, støtte til Boligbyggeriet, Hjłlp til Statshusmænd og Jordudstykning.«¹⁸⁹

På denne baggrund blev Kanslergadeforliget afsluttet i slutningen af januar 1933. Elementerne i forliget var devaluering, krisehjłlp til de arbejdsløse (ialt 10 mill. kr.), rentenedsættelse, offentlige arbejder, jordudstykning til husmænd, gældssaneringslove for landmænd, forlængelse af sukkerordningen samt en tilsvarende kartoffelordning. Senere i 1933 kom svineordningen, kødordningen og smørordningen.

188. P. Milhøj: Lønudviklingen i Danmark 1914-50, Kbh. 1954, s. 50f.

189. H. Frisch, op.cit. s. 88f.

December 1933 kom så det 4. kriseforlig, som igen var en 'kohandel' med venstre: Hjælp til arbejdsløse (17 mill. kr.) samt hjælp til landbruget i form af en kornafgift, der skulle sikre landbrugets afregningspriser.

Ved begyndelsen af 1934 er situationen således den, at der er indført »Planøkonomi i Landbruget«, hvilket udtrykker sig i, at

»Staten direkte regulerede eller gav Tilskud til Svineproduktionen, Koholdet, Kornavlén, Mejeribrugét, Sukkerroedyrkingen og Kartoffelavlén, rent bortset fra den kolossale indirekte Beskyttelse, der laa i, at al Indførsel af udenlandske Landbrugsprodukter nu var forbudt.«¹⁹⁰

Var der også planøkonomi på arbejdsmarkedet? Knap nok endnu, selv om man gjorde, hvad man kunne. Kanslergadeforliget forlængede alle overenskomster et år og forbød arbejdskampe i samme periode. Men der mangler dog stadig tvungen voldgift – samt den priskontrol, som så sent som i 1925 blev anset for uomgængelig i relation hertil. Men Kanslergadeforligets tendens er tydelig nok: det havde til hensigt at *sænke reallønnen*.¹⁹¹ I løbet af 1934 følges denne hensigt op. Strejkeretten var allerede afskaffet for hele 1933, nu kommer Forligsmandsloven, som afløser 1908-loven. Her indføres sammenkædningsreglerne, som er ensbetydende med, at flere forskellige fag skal stemme under eet; ligeledes indføres muligheden for at stemme ved kompetente forsamlinger samt regler om, at nej-stemmernes andel skal være større, jo mindre stemmeprocenten er for at et mæglingforslag kan forkastes af fagforbundene. »I god Forstaelse af, at Planøkonomien, som vi var kommet ind i, ogsaa maatte fremkalde Ændringer i den faglige Kamp ...«¹⁹² gennemførte regeringen i april 1934 endelig loven om tvungen voldgift, som først blev bragt i anvendelse overfor slagteriarbejderne. Den blev indført på trods af, at »forudsætningen om et konstant lønniveau« stort set var opfyldt og at »æren herfor hovedsagelig (tilkom) D.s.F's ledelse, der fuldt ud anerkendte og bestræbte sig på at opfylde de lønpolitiske forudsætninger.«¹⁹³ Men heldigvis »foretrak lovgivningsmagten selv at lette D.s.F. opgaven« og gennemførte derfor voldgiftsloven.

Den planøkonomiske løsning på arbejdsmarkedet er ensbetydende med a) konstant eller svagt stigende nominalløn; b) jævnt faldende realløn og c) en konstant eller svagt stigende lønsumandel, hvor stigningen udelukkende skyldes den trods alt voksende beskæftigelse.

Det er alt ialt tendenser, som ikke umiddelbart er keynesiansk reguleringspolitik, men langt snarere i overensstemmelse med traditionel (neo)klassisk lønteori.

190. Ibid. s. 91.

191. Hvilket Milhøj også fremhæver, op.cit. s. 57.

192. Frisch, op.cit. s. 124.

193. Milhøj op.cit. s. 59 og 60.

1936 bevilges ikke under 482 mill. kr. til igangsættelse af offentlige arbejder ud over statens normale vedligeholdelsesarbejder. De offentlige arbejder er, som vi tidligere så, et nøglepunkt i Keynes' krisepolitiske forslag. Men det var ikke en keynesiansk kriseregulering i Danmark på trods af det store kronebeløb; ganske vist skulle der

»ydes tariffmæssig Betaling for det Arbejde, der udførtes. Men Arbejdet skulde udføres med nedsat Arbejdstid.«¹⁹⁴

Den tariffmæssige betaling burde give den ønskede keynesianske ekspansive virkning; den nedsatte arbejdstid formindsker dog ekspansionsvirkningen. Det virkelig 'antikeynesianske' i de offentlige arbejder viser sig dog i det forhold, at alle 482 mill. kr. blev finansieret gennem forøgede skatter og afgifter:

Statens udgifter og indtægter (mill. kr.)

	1929/30	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36
Indtægter	398	402	412	400	471	507	507
Udgifter	388	379	407	389	471	467	478
Overskud	10	23	5	11	0	40	29

Kilde: Dybdahl m.fl. s. 65 og 67. Krise i Danmark, Kbh. 1975.

Den virkning, som er udgået fra statens finanspolitik er som det fremgår ihvertfald ikke ekspansiv, men snarere kriseforstærkende.¹⁹⁵ Dette indtryk forstærkes af, at statsgælden ialt blev reduceret med 157 mio. kr. i samme år.¹⁹⁶

Det kan næppe betvivles at det danske socialdemokrati førte denne restriktive finanspolitik vel vidende at der fandtes et »keynesiansk alternativ«. Socialdemokratiet satsede på en anden økonomisk politik og den manglende anvendelse af offentlige arbejder som ekspansionsinstrument skyldes således ikke manglende kendskab til den praktiske »keynesianisme« i broderlandet Sverige, men derimod at man ikke anså denne politik for anvendelig i Danmark overhovedet.¹⁹⁷

194. Arbejderbevægelsens Erhvervsraad: Økonomisk Aarsoversigt 1937, s. 30. Se også Beretning fra Socialministeriets Arbejdsudvalg 1932 samt Socialministeriets Arbejdsudvalg 1935, i Rigsdagstidende, Tillæg A, 1934:35 sp. 4669-4678.

195. Nu er det jo godt nok sådan, at man ikke alene kan bedømme den finanspolitiske virkning ud fra årets saldoopgørelse. Dels har et budget i balance visse ekspansive virkninger og dels skjuler saldoen sammensætningen af udgifter og indtægter og dermed deres forskellige multiplikatoreffekt. Dette ændrer dog ikke ved at sådanne ekspansive effekter af statsbudgettet i trediverne er politisk utilsigtede og tilfældige.

196. Dybdahl m.fl. op.cit. s. 68.

197. Jvf. Carl L. Hansen: Svensk Arbejdsløshedspolitik, i Socialisten nr. 7, Kbh. 1939, s. 246f.

Karakteristisk for den første krisepolitik og den socialdemokratiske forståelse af samme, er således det, som vi tidligere rubricerede som en »interventionistisk« regulering. Først baseres krisepolitikken på et forsøg på at bringe priserne op, og da det ikke lykkes, så at bringe omkostningerne (arbejds løn og rente) ned – altså det stik modsatte af keynesianisme.¹⁹⁸

Samtidig opfattes de krisepolitiske indgreb decideret som planøkonomi. Valget i 1935, som førtes under den berømte parole »Stauning eller Kaos«

»blev en straalende Sejr (/). Det var i Virkeligheden Planøkonomien, der havde sejret ved dette Valg ved siden af Staunings Person.«¹⁹⁹

Den første politik, især på landbrugsområdet, viser imidlertid at den rationelle kerne i den socialdemokratiske udgave af planøkonomien er de beføjelser, som 'undtagelsesstaten' har til at regulere produktionsmængder – her effektueret gennem en rationering. Under 1. Verdenskrig måtte datidens »undtagelsesstat« også gribe til en rationering, men kun omkring distributionen,

198. Jfr. også Lindberg: Beskæftigelsesproblemet i Dag, i Socialisten nr. 3, Kbh. 1935, s. 87ff., som indirekte fremhæver dette aspekt.

199. Frisch, op.cit. s. 128. Til en lidt nærmere belysning af den rationelle kerne i de socialdemokratiske planøkonomiske forestillinger skal vi kort se på de to mest markante eksempler på den planøkonomiske regulering, svineordningen og kødordningen. Begge ordninger tilsigtede en indskrænkning af produktionen. For svineordningens vedkommende gennemførtes denne indskrænkning ved hjælp af rationering. Der blev uddelt rationeringskort, som gav ret til at producere svin enten til eksport eller til hjemmemarkedet. Hvis der blev indleveret svin til slagtning uden rationeringskort, betaltes en slagteafgift, som blev sat så højt, at produktionen ikke kunne betale sig. Svinekortene blev uddelt af landbrugsministeriet og fordelt efter tre hovedprincipper: 1) tildeling efter grundværdi, 2) tildeling efter tidligere produktion, 3) tildeling efter mælkeproduktion. Jvf. Erik Schmidt, op.cit. s. 94 f.

Ved hjælp af denne ordning, som helt entydigt styrkede de store og mellemstore brugs stilling, lykkedes det at nedskære den samlede svineproduktion med omkring 40%. Kødordningen fungerede lidt anderledes, fordi den betød en direkte destruktion af produceret slagtekvæg. Der angives tal på 300.000 stk. destrueret kvæg under denne ordning – eller mere end den samlede eksport i 1929, som var et godt år, eller omkring 20% af det samlede antal kreaturer. Jvf. Erik Schmidt, op.cit. s. 102. Destruktionsordningen blev senere suppleret med en lov om uddeling af oksekød til trængende personer, men selv denne 'socialpolitiske' foranstaltning kan ikke fjerne et indtryk af, at socialdemokraterne trods alt ikke er helt stolte af denne gennemførte 'planøkonomi'. I de fortrolige Meddelelser fra Arbejderbevægelsens Erhvervsraad, nr. 10, nov./dec. 1937 hedder det, at der var en stor veterinærmæssig interesse knyttet til kødordningen (udryddelse af tuberkuløse køer) »og *vistnok* af den Grund fastsattes Ordningen.« (s. 283, vores fremhævelse). Hos Frisch, op.cit. s. 90 er det udtrykt mere direkte: » ... Lov om Afsætning af Kvæg og Oksekød, hvorved der pålagdes en Slagteafgift paa 10 Kr. pr. Kreatur for Hjemmemarkedet, der sammen med et direkte Statstilskud skulle bruges til Destruktion af tuberkuløse Besætninger. Fornuftigvis føjedes senere dertil et Millionbeløb til Oksekød til trængende Personer (!) »– hvor de trængende åbenbart skulle æde sig igennem bjerge af tuberkuløst oksekød?

dvs. en konsumrationering. Det karakteristiske for planøkonomien i denne form er således netop dens undtagelseskarakter, den direkte regulering af landbrugsproduktionen og fastsættelse af priserne på de i forvejen fastlagte produktmængder. Her er der tale om en direkte styring. For industriens vedkommende er der ligeledes tale om en jo længere jo mere direkte omkostningsstyring gennem reguleringen af arbejdslønnen, samt en indirekte styring af produktion og afsætning gennem den statslige indirekte monopolisering af udenrigshandelen (via valutacentralen).

Disse planøkonomiske muligheder skal fastholdes og udvikles i en situation, hvor statens »undtagelseskarakter« forsvinder i takt med de forbedrede økonomiske verdenskonjunkturer. Hvis de planøkonomiske elementer virkelig kan fastholdes og udvikles, vil statskapitalismen gradvis kunne transformeres til en statssocialisme og sidenhen til socialisme, som vi tidligere så. Midlerne findes udformet i 1939 i en betænkning om beskæftigelsespolitik og erhvervs muligheder i Danmark, udarbejdet af Arbejderbevægelsens Erhvervsråd.²⁰⁰

Her er krisen og krisepolitikken kommet så meget på afstand, at man kan se, at der alligevel ikke var tale om en total og perfekt planøkonomi. Tværtimod var krisepolitikken især en undersøttelsespolitik, og grundtanken i betænkningen er, at man nu skal kunne regulere sig planøkonomisk frem til en tilstand, hvor undersøttelsespolitik ikke længere vil være nødvendig:

»... Understøttelsespolitikken ikke er tilstrækkelig. Maalet maa være at skabe saadanne Forhold, at Understøttelse ikke længere er nødvendig. Man kan med Sikkerhed sige, at en saadan Opgave ikke kan løses paa det gamle liberalistiske Grundlag. Staten maa derfor gribe positivt ind i det økonomiske Liv og regulere de økonomiske Dispositioner baade i begrænsende og i udvidende Forstand, det vil sige baade saadan, at der ikke kan tillades Dispositioner, som vil virke til Skade for Beskæftigelsen, og at der gennemføres saadanne, som fremmer Produktionen og dermed Beskæftigelsen paa de Omraader, hvor det ud fra et samfundsmæssigt Syn vil være rigtigt. Der forudsættes ikke nogen radikal Ændring af det nuværende Samfundssystem. Men det private Erhvervsliv maa ledes i Overensstemmelse med, hvad der stemmer med Samfundets Interesser. I det sidste Tiaars økonomiske Lovgivning i de store Lande er det samfundsmæssige Synspunkt slaaet igennem. Man har gjort sig klart, at ikke alt, hvad der privatøkonomisk er 'rentabelt', er godt ud fra et samfundøkonomisk Synspunkt. Det private Rentabilitetssynspunkt maa vige, hvor det kommer i Modstrid med det samfundsmæssige Rentabilitetssynspunkt, det vil her sige, hvor det private Erhvervslivs Dispositioner vel kan føre til Fortjeneste for paagældende Bedrift eller Erhverv, men samtidig skaber en Arbejdsløshed, som medfører et Tab set fra hele Samfundets Side.«²⁰¹

200. Her og i det følgende citeret efter Arbejderbevægelsens Erhvervsraad: Økonomisk Aarsoversigt 1939, Kbh. 1940, s. 82-103.

201. Ibid. s. 85.

Ud fra denne opfattelse, gælder det så om at finde de områder, hvor dansk industri har en mulighed for at udvikle sig og støtte og styre denne udvikling. Samtidig kan det offentlige naturligvis også selv skabe beskæftigelse – eller med andre ord: man opererer med en offentlig og en privat sektor. Men

»Hovedsynspunktet er, at man bygger paa Samfundet som det er i Dag. Der foreslaas ingen radikale Ændringer i den almindelige Samfunds-Struktur. Man gaar paa den anden Side ud fra, at det er umuligt for det private Erhvervsliv alene at løse Beskæftigelsesproblemet. Kun gennem det offentlige Ledelse vil det være muligt at samle og ordne alle de Kræfter, som maa virke sammen, for at man skal komme Arbejdsløsheden til Livs.«²⁰²

Hvis industri og håndværk skal kunne udvikle sig, så må staten stille almene produktionsbetingelser til rådighed, f.eks. i form af en rationaliseret kraftproduktion, som både vil kunne producere mere og sænke prisen. Staten skal desuden styrke udviklingen af helt nye industrigrene på national grund, herunder også forskellige basisindustrier. Et af midlerne til at styre denne udvikling er en investeringskontrol, hvor man dog ikke på forhånd har lagt sig fast på formen, men blot fremhæver

»Investeringsledelsens sorterende Funktion, som kan fremme eller forhindre, fremskynde eller forsinke de privatøkonomiske Handlinger. Særlig omtales Investeringsledelse gennem Statsinitiativ. Staten skal selv være i Stand til at gribe Initiativet i den erhvervspolitisk ønskede Retning. Som sagligt Grundlag for Statsinitiativet skal der oprettes særlig tekniske Forskningsinstitutter.«²⁰³

For monopolindtægterne gælder, at de skal beskæres, subsidiært overtages af staten.

Indtil nu indeholder denne planøkonomi mange slående lighedspunkter med det belgiske socialistpartis de Man-plan og en del lighedspunkter med det norske arbejderpartis plan, som begge fremkom i første halvdel af 30'erne. Det nye i den danske plan er forsøget på at videreudvikle de planøkonomiske erfaringer fra arbejdsmarkedsreguleringen, hvor det er således, at

202. Ibid. s. 86.

203. Ibid. s. 100. Ud over denne investeringskontrol foreslås også en form for »fejlrationaliseringsbøder«: »Der kræves Kontrol med og Regulering af Rationaliseringen. Man skal ikke standse Rationaliseringen, men man skal regulere selve Processen saaledes, at den tilpasses til den beskæftigelsesmæssige Udvikling. I denne Forbindelse anbefales en Regulering af Arbejdsløshedsbidrag, som tager Sigte paa, at Arbejdsgiveren skal betale for Indførelse af samfundsmæssige Fejlrationaliseringer, dvs. for Rationaliseringer, hvor Besparelsen i Arbejdslønnen er mindre end Merudgiften til de faste Omkostninger + Samfundets Merudgift til Arbejdsløshedsundersøttelse og andre Udgifter, som paaføres Samfundet gennem Rationaliseringen« (ibid. s. 92).

»den planmæssige Ledelse af Erhvervslivet forudsætter en tilsvarende Regulering af Arbejdskraften«. ²⁰⁴

I gennemgangen anføres eksplicit, at reguleringen af arbejdskraften omfatter dens uddannelse samt forholdsregler, som fremmer arbejdernes tilpasnings-evne, nemlig

1. Forholdsregler af kontrollerende og regulerende Art, som regulerer Tilgangen til Erhvervet.
2. Forholdsregler af lignende Art, som forøger Arbejdskraftens Effektivitet og eventuelt muliggør Erhvervsskifte.
3. Forholdsregler til Regulering af Flytning fra Land til By. ²⁰⁵

Disse tre forholdsregler skal styres gennem en central organisation, der tilpasser arbejdskraftens sammensætning til erhvervslivets udvikling i overensstemmelse med beskæftigelsesplanens udformning. Denne centrale organisation må tillægges en meget omfattende myndighed, hvis de tre forholdsregler skal kunne effektueres. Der siges intet eksplicit om løndannelsen, men det turde være indlysende, at hvis tilgangen til de enkelte erhverv f.eks. skal bestemmes centralt og afpasses erhvervslivets branchemæssige udviklingsmuligheder, kan fordelingsmekanismen ikke være en arbejdsmarkedsbestemt løndannelse. Der må enten være tale om kvantitative reguleringer eller reguleringer baseret på en løndifferentiering, hvis lønformen skal fungere som allokeringmekanisme. Her vil løndifferentieringens rammer også skulle fastlægges centralt, dvs. i sammenhæng med beskæftigelsesplanen og frigjort i en vis grad fra arbejdsmarkedsmekanismen som et absolut minimum.

Med denne beskæftigelsesplan er 30'ernes krisepolitiske overgangsforestillinger endeligt udformet i et praktisk planøkonomisk program. ²⁰⁶

204. Ibid. s. 91.

205. Ibid. s. 92.

206. Dele af førkrigsprogrammet tages i øvrigt op i Socialisten umiddelbart efter krigen af R. Lauge Kallestrup (Socialisten nr. 4 & 5, Kbh. 1945 s. 52-59 og 70-75: Praktiske Socialiseringsmuligheder i Danmark), men kun med hensyn til socialiseringsspørgsmålet. Her anføres, at socialisering ikke afskaffer den private ejendomsret, men begrænser den private driftsherres dispositionsret, at socialiseringens formål udelukkende er at gennemføre en større og billigere produktion og dermed et større forbrug samt at den kan foregå på en måde, som gradvist udvider de socialistiske elementer i økonomien på bekostning af de kapitalistiske. Det nye element i de forslag, som Kallestrup skitserer (banker, forsikringsselskaber, apotekervæsen, kraftproduktion osv.) er et forslag fra Krag om en socialisering af udenrigshandelen eller i det mindste dele deraf – altså fortsætte og videreudvikle de positive erfaringer fra valutacentralens regulering, men nu gennem oprettelse af virkelige statsmonopoler for forsyning med olie, benzin, kul, bomuld o.lign.

5.5. *Fremtidens Danmark*

På samme måde som selve kriseforløbet og de parlamentarisk-politiske forskydninger op gennem trediverne påvirkede den konkrete udformning af denne politikformulering/plantækning, påvirkede også besættelsestiden og afslutningen på verdenskrigen socialdemokratiets næste politiske udspil. Den nye opdeling af verden, krigsproduktion og -teknologi og de krigsførende landes stramme styring af økonomien gav ændrede politiske betingelser for udformningen af en økonomisk planlægning i forhold til tredivernes kriseforvaltning. Men den forståelseshorisont, indenfor hvilken dette udspil – Fremtidens Danmark – blev formuleret var stadig 1939-forslagets praktiske planøkonomi.

Fremtidens Danmark er – i den iklædning et valgmanifest i befrielses-sommeren måtte have – det sidste samlede programmatisk udtryk for den kapitalismeforståelse, som havde præget det danske socialdemokrati siden dets start. Dette er efter vores opfattelse vigtigt at understrege af to grunde. For det første fordi det viser, at Fremtidens Danmark, som ofte fremhæves som et meget radikalt programskrift i forhold til tidligere og senere socialdemokratiske programmer, ligger indenfor de rammer, som den reformistiske tænkning sætter og ikke på nogen måde anfægter disse undtaget netop set i det radikalitets-konformitetsperspektiv, som vi tidligere har vist er en fixering ved de overfladiske eller taktiske momenter i politikudviklingen.

For det andet, fordi Fremtidens Danmark indtager en central placering i fase-teoriens fremstilling af udviklingen af den socialdemokratiske reformisme. Ifølge denne fremstilling angives i dette skrift hovedlinierne i den nye socialdemokratiske strategi »venstrekeynesianismen«. Med udgangspunkt i erfaringerne med tredivernes statslige krisepolitik, krigsøkonomien og socialdemokratiets penible politiske situation efter befrielsen skitseres her nogle forestillinger om en statslig reguleret økonomi, som angiveligt skulle være keynesiansk inspireret.²⁰⁷

Med Fremtidens Danmark havde socialdemokratiet udfyldt det »strategiske tomrum« som var opstået i trediverne, og skriftet markerer en »milepæl« i den socialdemokratiske selvforståelsesudvikling.²⁰⁸ »Det afgørende nye i »Fremtidens Danmark« er ... at programmets grundlæggende orientering lægger op til en udviklingsstrategi for den industrielle kapitals ekspansion og hermed

207. Jvf. f.eks. Hansen og Torpe, Socialdemokratiet og krisen op.cit. s. 209f.

208. Ibid. s. 206 note 3.

for udviklingen af det kapitalistiske samfund, hvori arbejderklassen ses som integreret«. ²⁰⁹

Fremtidens Danmark skulle således udtrykke »intentioner om et klasse-samarbejde mellem det industrielle borgerskab og arbejderklassen«, men forudsætningerne for intentionernes opfyldelse er ikke samfundsmæssigt tilstede – der er hverken et dominerende industriborgerskab eller en accept af dette samarbejde i borgerskab og arbejderklasse: »1945-programmet markerer altså ikke umiddelbart indledningen til et classesamarbejde mellem arbejderklasse og industrielt borgerskab, men det markerer et væsentligt udviklingsskift i socialdemokratiet, efter hvilket bestræbelserne er gået i retning af en samtidig – og gensidig – sikring af en dynamisk kapitalistisk udvikling og en forbedring af reproduktionsvilkårene for en heri integreret arbejderklasse«. ²¹⁰

Når vi mener, at det er vigtigt at gå ind i diskussionen af også dette punkt i fase-teorien, og ikke blot lader det passere, som rækken af andre uenigheder om konkrete historiske begivenheders placering i forståelsen af reformismens udvikling, er det fordi dette punkt illustrerer hullerne i fase-teorien godt. Dels fase-teoriens fixering på det historisk tilfældige – det taktiske element om man vil – og dels dens brug af begrebet strategi som langsigtet legitimationsinstrument, eller som det formuleres i Efterskriftet: Fremtidens Danmark skal give en »offensiv venstrekeynesiansk økonomi politisk legitimitet som classesamarbejds politik«. ²¹¹

I modsætning til fase-teorien finder vi som nævnt ikke, at Fremtidens Danmark udtrykker en ny strategi, men derimod en reformistisk kapitalismeforståelse, hvis bestemmende elementer rækker tilbage til, hvad fase-teorien mener, socialdemokratiet har forladt for mindst een fase siden. De strukturerende elementer i dette programmatiske skrift er således de samme, som vi behandlede for tredivernes planøkonomi. Dette betyder ikke, at krisepolitikken fra denne periode er identisk med de programpunkter som rulles frem i Fremtidens Danmark, eller at disse er identiske med socialiserings- og radionaliseringsdebatten i tyverne eller med Gustav Bangs visioner om det socialistiske fremtidssamfund. Det betyder, at de grund-

209. Ibid. s. 218f. Forfatterne går videre med at konstatere, at denne strategi også var gældende i 20'erne, men at den her blev tænkt ind i »en socialiseringssammenhæng, dvs. ind i en sammenhæng, hvor en videre industriel udvikling var forudsætningen for socialiseringen«. Vi har ovenfor påvist, hvad denne socialiseringssammenhæng, socialismeforestilling og opfattelse af lønarbejdet indholdt, og der er efter vores opfattelse ikke grundlag for at skelne mellem de to perioders opfattelse af de centrale elementer i forholdet mellem kapitalismeudvikling og politisk strategi.

210. Begge citater ibid. s. 220.

211. Efterskriftet op.cit. s. 203.

læggende samfundsforståelsesformer og politikartikuleringsformer er de samme – at mulighederne og begrænsningerne i strategitænkningen er de samme, fordi den kapitalisme som reproducerer disse strukturer i denne periode ikke ændrer sig væsentligt. De skift i socialdemokratisk programtænkning, som kan konstateres i perioden, bliver derimod i faseteorien revet løs fra deres samfundsmæssige sammenhæng, dvs. revet ud af en analyse som forsøger at fastholde dem som variationer over grundlæggende kapitalismeforståelser – som også godt kan ændres, blot ikke som resultat af taktiske og partipolitiske overvejelser, men som konsekvens af ændringer i kapitalismen.

Det fremhæves ofte, at den keynesianske økonomi er grundlaget for den nye strategiske model, socialdemokratiet anlægger efter besættelsen,²¹² og en lang række formuleringer i Fremtidens Danmark synes umiddelbart at støtte denne opfattelse. Det er imidlertid forkert. Hos Hansen og Torpe hedder det i en konstatering som står helt i modstrid med de forudgående 10 siders omtale af Keynes og J. O. Krag's indsats, at »socialdemokratiet havde længe ud fra en underkonsumtionsteoretisk opfattelse argumenteret for en forøgelse af købekraften under lavkonjunkturer«.²¹³

Men denne glimtvisse fremhævelse af sammenhængen mellem socialdemokratiets kapitalismeopfattelse og de aktuelle statspolitikker drukner i fremhævelsen af Krag's egenhændige ændring af historiens gang gennem introduktionen af de keynesianske teorier.²¹⁴ Det er ikke blot kriseteorien, der ikke har ændret sig, men også opfattelsen af udbytningsbegrebet, af klasserne, af forholdet mellem snyltende og produktiv kapital, statens positive funktion som formidlingsled for arbejderklassens/de sans/de brede lags interesser, det positive planlægningsbegreb, af kapitalismen som et ulige og urationelt system osv., –

212. Jvf. f.eks. *ibid.* s. 204 og Hansen og Torpe *Socialdemokratiet og krisen*, *op.cit.* s. 212.

213. Hansen og Torpe *Socialdemokratiet og krisen*, *op.cit.* s. 218. Årsagen til, at denne indsigt ikke gør dybere indtryk på forfatterne skal muligvis søges i deres grundlæggende ateoretiske, »konkret historiske« tilgang til undersøgelsen. I en senere note titulerer de den svenske debat om oprindelsen til det svenske socialdemokratis anvendelse af ekspansiv finanspolitik som »lidt spidsfindig«. Men yderligere konstaterer de, »at først i og med Keynes og Stockholmerskolen fik denne tankegang videnskabelig legitimitet til at kunne bringes i anvendelse. Ikke mindst i forhold til socialdemokratiets egne økonomer og deres anbefalinger var det »videnskabelige« stempel af betydning«. *Ibid.* s. 219 note 2. Uanset om dette er korrekt er det igen slående, at forfatterne heller ikke benytter denne lejlighed til at overveje, hvorfor det var muligt, at socialdemokratiet kunne bruge den borgerlige videnskab til legitimation; hvorfor der var dette grundlæggende fællestræk mellem de to former for tænkning.

214. Det er bemærkelsesværdigt hvor stor vægt Hansen og Torpe lægger på Krag's erindringer om sin egen rolle i udviklingen jvf. s. 213f. Krag's erindringer kom i 1969, efter at keynesianismen var blevet statsreligion for socialdemokratiet og Krag's rolle fremstilles derfor nærmest som profetens danske apostel.

det er alle disse forståelser, der danner det konstante tankemønster i socialdemokratiets udvikling i denne periode, uanset parlamentariske og politiske konstellationer.

Kun hvis Fremtidens Danmark læses ud fra visheden om, at det eneste der overlevede af de opstillede krav er den statslige underbudgettering, er det muligt at læse dette programskrift som et afgørende brud med den hidtidige reformismetradition.

Både hos Hansen og Torpe og i Efterskriftet har socialiseringsspørgsmålet en central placering som orienteringspunkt for vurderingen af ændringen af strategien.²¹⁵ I 1944 nedsatte socialdemokratiet det såkaldte socialiseringsudvalg, som skulle fremlægge partiets reformprogram for efterkrigstidens Danmark. Igennem udvalgsarbejdet ændres kravene til, hvilke områder der skal socialiseres, og i analysen af denne glidning arbejder socialhistorikerne eksplicit med, at jo færre socialiseringsforslag jo fjernere fra denne reformismes oprindelige socialistiske indhold. Men også dette er forkert. De socialiseringsforslag som opregnes i Fremtidens Danmark – der blev resultatet af socialiseringsudvalgets arbejde – adskiller sig ikke fra nogle af de tidligere forslag i udvalgets arbejde bortset fra økonomisk teknik, og de økonomiske forståelser og politiske tankeformer, der ligger bag, adskiller sig ikke fra de forståelser, der lå bag tyvernes socialiseringsforslag. Hverken i 1920, 1945 eller 1979 afgøres radikaliteten eller det kapitalismenegerende i et økonomisk reformprogram af antallet af industrier som skal nationaliseres eller af størrelsen af den statslige sektor.

Ligesom der i Fremtidens Danmark ikke – bortset fra historiske forskelligheder og nuancer i den sproglige dragt – er tale om noget brud eller antydning af et sådant i forhold til den hidtidige reformismetradition på spørgsmålet om den økonomiske politik, statens rolle og socialiseringsproblemet, så er der heller ikke i det for faseteorien afgørende spørgsmål om forholdet til den industrielle kapital tale om nogen ændring. Som vi har vist ovenfor har det altid ligget indenfor den socialdemokratiske politikforståelse, at reformer til udvikling af kapitalismen var strategiske reformer for socialismen.

Når Hansen og Torpe som nævnt ovenfor angiver, at »sikring af en dynamisk kapitalistisk udvikling og en forbedring af reproduktionsvilkårene for en heri integreret arbejderklasse«²¹⁶ er udtryk for et »væsentligt udviklingskift« så udelader de, at dette ifølge deres kilde, Fremtidens Danmark,

215. Ibid. s. 206ff. og Efterskriftet op.cit. s. 203f.

216. Hansen og Torpe, Socialdemokratiet og Krisen op.cit. s. 220.

skal ske i statslige og af befolkningen brede masser kontrollerede former, at kapitalismens vildskud skal bortskæres, monopolerne knækkes og hvad det nu hedder i den socialdemokratiske forståelse af virkeligheden. Og i denne udeladelse ligger nøglen til forståelsen af også dette problem: den socialdemokratiske forestilling om erobringen af magten og om muligheden af styring og planlægning af kapitalismen udspringer af en bestemt forståelse af kapitalismens væsen og må derfor reproducere denne forståelses centrale træk: Socialdemokratiet varetager de udbyttedes interesser i en principielt harmonisk kapitalisme, som dog kræver kontrol for at blive det, og som er under udvikling henimod en situation, hvor den samfundsmæssige styring er det mest rationelle. Det er derfor, der både kan skrives om udviklingen af den danske industri og følgende: »Den liberalistiske kapitalisme var medvirkende til at bane vejen for fremskridtet. Nu er kapitalismen blevet monopolitisk, den er blevet en lænke for udviklingen, een barriere for vejen fremad. Men menneskeheden kan – i sin stræben mod bedre tilstande – ikke standse her. Vi må videre frem. Derfor maa lænkerne hugges over, hindringerne knuses«. ²¹⁷

Det er derfor, Fremtidens Danmark ikke grundlæggende i højere grad end f.eks. det berømte 1913-program markerer et skift i retning af »indledning til et classesamarbejde mellem arbejderklasse og industrielt borgerskab«. Vi benægter naturligvis ikke, at de forhold, som den konkrete historiske analyse kan grave frem kan anvendes til at belyse konkrete historiske eller taktiske problemstillinger. Vi har derimod hævdet, at det ikke er muligt at give tilfredsstillende forklaringer på udviklingen i reformismen og på dens hegemoni i arbejderklassen ved at basere sin undersøgelse på sådanne taktiske og konkrethistoriske analyser.

Anvendt litteratur

Altvater, Elmar »Staat und gesellschaftliche Reproduktion« i: Volkhard

Brandes et. al. (Hrsg.) Handbuch 5 Staat, Frankfurt a.M. 1977

Andersen, H. P. »Statssocialisme« i: Socialisten nr. 9 1935

Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, Økonomisk Årsoversigt, div. årgange

Arnfred, Niels og Klaus Nielsen »Kapitalfraktioner, strukturproblemer og økonomisk politik« i: Krise i Danmark 2, Socialistiske Økonomers Skriftserie, Roskilde 1975

Bauer, Fritz »Den politiske pris« i: Nationaløkonomisk Tidsskrift 1939 –

»Tvangskartel eller frikonkurrence« i: Socialisten nr. 7 1938

217. Fremtidens Danmark, Socialdemokratiets politik, Kbh., u.å. s. 6f.

- Bang, Gustav Den socialistiske Fremtidsstat, Kbh. og Kristiania 1905
- Baumann, Kurt »Autarkie und Planwirtschaft« i: Zeitschrift für Sozialforschung bd. 2 Leipzig 1933
- Berg, Kristian m.fl. Faser i den danske reformismes udvikling. Efterskrift til C. Deutschmann, Venstrekeynesianismen. Århus 1975
- Bertolt, O. »Hendrik de Mans Arbejdsplan« i: Socialisten nr. 2 1934
- Blanke, Bernhard »Entscheidungsanarchie und Staatsfunktionen: Zur analyse der Legitimationsprozesse im politischen System des Spätkapitalismus« i: R. Ebbighausen (Hrsg.) Bürgerlicher Staat und politische Legitimation, Frankfurt a.M. 1976
- »Formen und Formwandel des politischen Systems in der bürgerliche Gesellschaft« i: V. Brandes et al. (Hrsg.) Handbuch 5 Staat, Frankfurt a.M. 1977
- Jürgens, Kastendiek Politische Wissenschaft. Analysen von Politik und Ökonomie in der bürgerliche Gesellschaft, Frankfurt a.M. 1975
- Braskhøj m.fl. »Det danske klassesamfund 1920-1940« i: Den jyske Historiker nr. 9, Århus 1976
- Brinch, Jens »Kapitalakkumulationen i Danmark II« i: Kapitalakkumulationen i Danmark efter 1940 2, Diskussion og kritik, Kbh. 1975
- Bryld, Claus Det danske socialdemokrati og revisionismen, bd. 2, Kbh. 1976
- Christiansen, Ernst »Krisen i Norge og Planøkonomien« i: Socialisten nr. 4 1934
- »Mellem Kapitalisme og Socialisme« i: Socialisten nr. 4 1933
- »Omkring Arbejderspørgsmålet« i: Socialisten nr. 10 1930
- Statskapitalisme, Særtryk af Samfundets Krav, AOF 1933
- Dybdahl, V. m.fl. Krise i Danmark, Kbh. 1975
- Ehrlich, O. »Bør Arbejderne bekæmpe Rationaliseringen?« i: Socialisten nr. 4 1928
- Finnemann, Niels Ole »Reformismen ved vejs ende?« i: SOPO nr. 8 Århus 1977
- Flatow, S. von og F. Huisken »Den borgerlige stats afledningsproblem« i: Kurasje 9 og 10 1974-75
- Frandsen, Hans Erik Avlund »Den socialdemokratiske reformisme« i: Historievidenskab nr. 13-14 1978
- »Den socialdemokratiske reformisme og den revolutionære venstrefløj« i: politiske arbejdstekster nr. 11-12 1977
- »Socialdemokratiet, kapitalismen og arbejderklassen 1945-76« i: politiske arbejdstekster nr. 10 1977

Frisch, Hartvig »Fra Krisepolitik til Planøkonomi« i: Socialisten nr. 4
1938

Glombowski m.fl. »Gesellschaftliche Grundbegriffe und-beziehungen« i:
Mehrwert nr. 8, Gaiganz 1974

Hansen, Carl L. »Svensk Arbejdsløshedspolitik« i: Socialisten nr. 7 1939

Hansen, Jørn, Ole Marquardt og Peter Sørensen »Det tyske socialdemokrati –
en analyse af SPD's og fagforeningernes teori og praksis« i: Den jyske Hi-
storiker nr. 2, 1975

Hansen, Karin og Lars Torpe »Om marxistisk statsteori, keynesianisme og ar-
bejderbevægelse – til indkredsning af statsinterventionismeproblematikken«
i: Den jyske Historiker nr. 3, 1975

– og Lars Torpe Socialdemokratiet og krisen i 30'erne, Århus 1977

– og Lars Torpe »Vejen til Kanslergade – Socialdemokratiets politik i 30'erne«
i: Historievidenskab 13-14, 1978

Hilferding, Rudolf »Die Aufgaben der Sozialdemokratie in der Republik« i:
Protokoll des SPD-parteitages in Kiel 1927, pirattryk u.å.

– Das Finanzkapital, Frankfurt a.M. 1968

Hoffmann, Werner Einkommenstheorie, Berlin 1971 (optrykt i Sozialökonomi-
sche Studentexte u.å.)

– Theorie der Wirtschaftsentwicklung, Berlin 1971 (optrykt i Sozialökonomi-
sche Studentexte u.å.)

Jensen, Harald »Generalstrejken« i: Socialisten nr. 8 1922

Kallestrup, R. Lauge »Praktiske Socialiseringsmuligheder« i: Socialisten nr. 4
og 5 1945

Keynes, John M. The General Theory of Employment, Interest and Money,
London 1936

Kocik, A. »Nogle betragtninger over Arbejdsløshedsspørgsmålet« i: Socialisten
nr. 3 1926

Korst, Knud »Arbejdsløshed og Varepriser« i: Socialisten nr. 11 1926

Kriwizki »Die Lohntheorie der deutschen Socialdemokratie« i: Unter dem
Banner des Marxismus (1929), Erlangen 1970

Lindberg »Beskæftigelsesproblemet idag« i: Socialisten nr. 3 1935

Mandelbaum, K. og G. Meyer »Zur Theorie der Planwirtschaft« i: Zeitschrift
für Sozialforschung bd. 3, Paris 1934

- Marquardt, Ole »Konjunkturforløb og klassebevidsthed« i: Den jyske Historiker nr. 1 1974
- Teser til klassebevidstheden som et teoretisk problem« i: Bidrag, Bevidsthedssociologisk tidsskrift 3-4, Odense 1976
- Marx, Karl Grundrids til kritikken af den politiske økonomi, Århus 1974
- Kapitalen, Kbh. 1970
- Theorien über den Mehrwert, Marx Engels Werke (MEW) bd. 26.1-3, Berlin 1972
- Mattick, Paul Krise og arbejdsløshed, Arbejdsløshed og arbejdsløshedsbevægelse i USA 1929-35, Kbh. 1973
- Marx og Keynes, Viborg 1973
- Magyar, L. »Wirtschaftskrise und Sozialdemokratie« i: Unter dem Banner des Marxismus Heft 1 (1930), Erangen 1970
- Meddelelser fra Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, div. årgange
- Meyer, G. »Krisenpolitik und Planwirtschaft« i: Zeitschrift für Sozialforschung bd. 4, Paris 1935
- Milhøj, Poul Lønudviklingen i Danmark 1914-50, Kbh. 1954
- Mondegruppen Rationaliseringen og arbejderne, Kbh. 1931
- Mortensen, John, Birger Steen Nielsen og Niels Rasmussen »Affirmation eller emancipation« i: Kontext nr. 36-37, februar 1979
- Müller, Wolfgang »Der Pluralismus – die Staatstheorie des Reformismus« i: G. Doeker et al. (Hrsg.) Klassenjustiz und Pluralismus, Festschrift für Ernst Fraenkel, Hamburg 1973
- og Christel Neusüss Socialstatsillusionen og modsigelsen mellem lønarbejde og kapital i: Socialstat og blandingsøkonomi, Kbh. 1974
- Negt, Oscar Overvejelser til en kritisk læsning af Marx og Engels, Kongerslev 1977
- Neusüss, Christel Imperialismen og kapitalens verdensmarkedsbevægelser, Kbh. 1976
- »Produktivkraftentwicklung, Arbeiterbewegung und Schranken sozialer Emanzipation, entwickelt anhand der Rätediskussion und Rationalisierungsdebatte der 20'er Jahre« i: Prokla 31, Berlin 1978
- Nielsen, Hans Jørn »Bevidsthedskonstitueringen i kapitalforholdets sociale proces« i: Den jyske Historiker nr. 4 1975
- Nielsen, J. P. »Lockouten« i: Socialisten nr. 6 1925
- Nielsen, Johs. »Rationaliseringen – Den anden industrielle Revolution« i: Socialisten nr. 1 1929
- »Rationalisering og Mondisme« i: Socialisten nr. 4 1929
- Nielsen, Torben Hviid »Socialdemokratiet efter velfærdssocialdemokratismen« i: politiske arbejdstekster nr. 11-12, 1977

- Olsen, J. og B. Schoubye Reformpolitik eller revolution – Kilder til belysning af brydninger i dansk arbejderbevægelse 1908-22, Kbh. 1973
- Pasukanis, Eugen Almen retslære og marxisme, Kbh. 1975
- Phillip, Kjeld Den danske kriselovgivning 1931-38, Kbh. 1939
- Reeh, Erik »Nutidens Økonomi og Fremtidens« i: Socialisten nr. 11 1934
- Redaktionskollektiv Gewerkschaften »Betingelser for socialistisk fagforeningsarbejde« i: Kurasje 11 og 12 1975
- Reichelt, Helmuth Kapitalbegrebets logiske struktur hos Karl Marx, Kbh. 1974
- Schanz, Hans Jørgen Antikritik, Århus 1978
- Schmidt, Erik Landbruget i krise, Kbh. 1935
- Serin, Göran »Till förståelsen av socialdemokratins och fackföreningsrörelsens politik« i: Tekla 3-4, Lund 1977
- Shaikh, Anwar »Eine Einführung in die Geschichte der Krisentheorien« i: Prokla 30, Berlin 1978
- Socialdemokratiet Fremtidens Danmark, Kbh. u.å.
- Steincke, K. K. Moderat eller radikal, Kbh. 1919
- »Realiteterne« i: Socialisten nr. 10 1923
- »Skattespørgsmålet« i: Socialisten nr. 12 1923
- »Socialdemokratisk Politik« i: Socialisten nr. 11 1923
- Sundbo, J. P. »Den gordiske knude II« i: Socialisten nr. 7 1927
- Sørensen, Chr. »Fagbevægelsen i de sidste 25 år« i: Socialisten nr. 7-8 1928
- »Fagbevægelsens muligheder« i: Socialisten nr. 9 og 10 1926
- Sørensen, H. P. »Folketingsvalget 1935« i: Socialisten nr. 11 1935
- »Krise og arbejdsløshed« i: Socialisten nr. 12 1925
- Varga, Eugen »Der Plan Hendryk de Mans« i: Krise der Kapitalismus und ihre politische Folgen, Frankfurt a.M. 1974

TIDSSKRIFTET KURASJE

KURASJE 19/20

Temanummer om skibsværftskrisen

INDHOLD

Allan Andreassen: Skibsværftskrise og massefyringer.

Allan Andreassen, Søren Kerndrup og Tyge Kjær:
Lønsystemer i krisen.

Tyge Kjær: Udviklingen på Helsingør Værft.

Thomas Andersen,
Jens Herskind og Hjalte Tin Iversen:
Kapitalismens alder og vitalitet.

Udkommet april 79, 196 s., kr. 55.